

Teşkilat ve İşleyiş Bakımından Doğu Hududundaki Osmanlı Kaleleri ve Mevâcib Defterleri

The Ottoman Castles in Eastern Border of in Terms of Organization and Operation and Mevacib Defters

*Orban Kılıç**

Özet

Bir çeşit askeri sayım niteliğinde olan mevâcib defterleri ulûfe sistemi içinde olan askeri sınıfların tespiti için en önemli arşiv kaynaklarıdır. Bu defterler sayesinde merkez ve merkez dışında görev yapan yevmiyeli askerlerin mevcudunu, aldıkları ücretleri, isimlerini ve teşkilatlanmalarını tespit etmek mümkündür. Osmanlı coğrafyasının değişik bölgelerindeki hudut kaleleri, iç bölgelerdeki kalelere göre çok daha kalabalık ve askeri sınıfların çeşitliliği bakımından daha da zengin olmuştur. Bu kalelerde kadrolu askerlerinin yanı sıra merkezden görevlendirilen nöbetçi askerler de muhafaza hizmetinde bulunmuşlardır. Bu yapılanma, hudut kalelerinin bulunduğu şehirlerin adeta bir asker şehri görüntüsü vermesine sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Van, Erzurum, Yeniçeri, Mevâcib, Kale teşkilatı.

Abstract

Mevacib defters, a type of military counting, are the most important archive sources to determine the military corps in ulufe. Due to these defter, it is possible to identify the size, payments, names and organizations of the retained soldiers working in and out of center. Border castles in the different parts of the Ottoman geography were more crowded than the inland castles and richer according to the variety of military corps. In these castles, sentries assigned from the center gave maintenance service as well as permanent soldiers. This settlement made the cities in which these castles exist have an appearance of a military city.

Keywords: Ottoman, Van, Erzurum, Mevâcib, Janissary, Castle organization.

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü
Elazığ/TÜRKİYE. okilic@firat.edu.tr

Osmanlı askeri sistemi iki temel unsurun üzerine bina edilmişti. Bunlardan birincisi *kul*, diğeri ise *yerli* unsur idi. Kaynak itibariyle ocaktan gelenler kul sistemi içerisinde zikredilirlerdi. Eyalet askerleri olarak bilinen tımar sahibi sipahiler ise yerli unsur olarak bilinir ve değerlendirilirler. Kul sistemi içerisine dahil olan askerler ile dirlik tasarruf eden askerler arasında hem üstlendikleri görevler, hem de ücretlerini alma konusunda önemli farklılıklar vardır. Kul sistemi içerisindeki askerler ulûfe sahibi olup maaşlarını üçer aylık dönemler halinde nakit olarak alırken; ücretleri tımar sistemi ile şekillenen askerler yaptıkları hizmetin karşılığını, kendilerine tasarruf hakkı bırakılan dirlik bölgelerinden gelen gelirlerle sağlamak zorunda idiler. Bu sistem ücretlerin daha rahat ve zamanında alınması bakımından kul sistemi içerisindeki askerler için önemli sayılabilecek bir avantajlı durumu ortaya çıkarıyordu. Dirlik tasarruf eden örfi zümreler de maaşlarını zamanında ve nakit olarak doğrudan devlet hazinesinden almayı kendileri açısından daha uygun olarak görüyordu. Bu hoşnutsuzluk Osmanlı Devleti'nin 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yaşayacağı birçok iç huzursuzluk olaylarının da temel sebeplerinden birisi olmuştur.

Kul sisteminden gelen askerler yaya (piyade) ve atlı (süvari) olarak iki kısma ayrılıyordu. Yaya kısmının en önemli sınıfı yeniçerilerdir. Yeniçerilerden başka; cebeciler, topçular, top arabacıları, lağımçı ve humbaracılar yeniçeri ocak nizamının diğer kısımlarını oluşturuyordu. Aslında bu sınıfların ayrı birer ocağı olduğundan hepsine birden *kapıkulu ocakları* da deniliyordu. Osmanlı ordusunun yaya gücü ile ilgili ilk teşebbüsler Orhan Bey zamanında başlar. Bu dönemde yaya ve müselleme teşkilatı kurulmuştur¹. I. Murad döneminde Kapıkulu Ocakları'nın asker ihtiyacını sağlamak gayesiyle Gelibolu'da Acemi Ocağı tesis edilmiştir. Bu ocağın kaynağı önceleri savaş esirlerinin 1/5'i (pençik sistemi)dir. II. Murad'ın saltanatının ilk yıllarından itibaren ise fethedilen yerlerdeki Müslüman olmayan ailelerin çocukları *değişirme* usulüyle bu ocakta yetiştirilerek ocakların yaya kısmının kaynağını teşkil etmişlerdir².

Kapıkulu askerlerinin süvari kısmını, *altı bölük halkı* denilen *sipah*, *silâhdar*, *sağ ulûfeciler*, *sol ulûfeciler*, *sağ garipler* ve *sol garipler* teşkil ediyordu.

Bu genel uygulama çerçevesinde taşradaki askerler veya eyalet askerleri söz konusu bölgelerin veya kalelerin stratejik önemine göre farklılıklar arz etmekle beraber genellikle;

¹ Yaya ve müselleme teşkilatı hakkında bkz. Halime Doğru, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müselleme-Taycı Teşkilatı*, İstanbul 1990.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları I (Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı)*, 2. Baskı, T.T.K., Ankara, 1984, s. 2-5.

tımârlı sipahiler, azâblar, akıncılar, deliler, yayalar, müsellemler, yürükler, canbağlar, garipler, tatarlar, voynuklar, gönüllüler, beşliler farisan, yerli yeniçeri, cebeci ve topçular, martoloslar, yerli humbaracılar ve yerli lağımıcılardan

müteşekkil idi³.

Osmanlı Devleti, huduttaki kale ve şehirlerin muhafazasına doğal olarak büyük önem veriyordu. Bu sebeple hudut kaleleri ve şehirleri askeri nüfus bakımından kalabalık, askeri sınıfların çeşitliliği bakımından daha zengin idi. Eyaletlerin veya kalelerin yerli unsurlardan müteşekkil kadrolarının yanında merkezden nöbetçilik suretiyle gönderilen yeniçeri askeri sınıfları da buralarda görev yapabiliyorlardı. Dolayısıyla hudut kaleleri iç bölgelerde olup dış baskıya maruz kalmayan kalelere göre çok daha hareketli idi. Böylesi bir mecburiyet bazı farklı uygulamaları da beraberinde getiriyordu.

Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin doğu hududundaki eyaletlerinden olan ve Osmanlı-İran münasebetlerinde aktif bir rol oynayan Van, Erzurum ve Kars eyaletlerinin merkezî garnizonu hüviyetinde olan kalelerinin askeri teşkilatı üzerinde durulmuştur. Konu ağırlıklı olarak Van ve Erzurum Kalesi eksenli olarak anlatılmıştır. Ancak Osmanlı coğrafyasındaki Kıbrıs, Mısır, Bağdad, Basra, Adilcevaz, Ahlat, Kars ve daha birçok kalelere de atıfta bulunulmuştur. Bu teşkilatlanma ağırlıklı olarak askeri sınıfların tespitinde başvurulabilecek en muhtevalı kaynak olan *mevâcib defterlerinden* geniş ölçüde istifade edilerek hazırlanmıştır. Konunun daha net anlaşılmasına katkı maksadıyla bu defterlerin özellikleri hakkında özet bilgi vermek uygun olacaktır.

1. Mevâcib Defterlerinin Tanzimi ve Mevâcib Ödeme Prosedürü

Osmanlı Devleti, merkezdeki ve taşradaki kalelerde askeri gücün son durumunu öğrenmek ve maaşlarını düzenli ödemek maksadıyla, zaman zaman sadece askerlere yönelik bir çeşit tahrirler (sayım) de yapardı. Bu tahrirlerde, bütün askerî sınıflar; *cemaatler* ve *bölükler* halinde yazılır ve bu cemaatler içerisindeki askerlerin isimleri ve yevmiyeleri tek tek gösterilirdi. Ölüm, azil veya başka bir yere nakil gibi sebeplerle ayrılmalarda olursa, bu askerlerin yevmiyeleri düşülür ve kırmızı renk yazı ile niçin düşüldüğü tarihi ile not edilirdi. Bu defterlerden bir nüshası ilgili mahalde, bir nüshası Der-Sa'adet'te, bir nüshası ise mevâciblerin ödendiği ilgili hazinede bulunuyordu⁴. Hazırlanan

³ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 4.

⁴ Bkz. Van'a bağlı Bayezid ve Makû kalelerine yeniden yazılan 400 nefer kul taifesi hakkında Van beylerbeyine gönderilen 20 Ocak 1582 tarihli hüküm: BA., MD 48, 256/720.

defterlerin hepsi önce Der-Sa'adet'e gönderilirdi. Burada tasdik edilip tuğralandıktan sonra ilgili mahallere yollanırdı⁵. Kul taifesinin yevmiyelerinin toplanması ile oluşan 3 aylık mevâcibine *ulûfe*, bu maaşların kaydedildiği defterlere *mevâcib defterleri* denilirdi. Arşivlerde *yeniçeri*, *ulûfe*, *esami*, *kale* veya *mevâcib defteri* olarak tasnif edilmiş defterler esasta aynı mantık çerçevesinde tanzim edilmiş ücret yani *mevâcib* veya *vâcib* defterleridir.

Ulûfeli askerlerin maaşları yılda dört dönem halinde kendilerine ödendiğinden, mevâcib defterleri de her dönem için ayrı ayrı hazırlanırdı. Ulûfelerin muntazam verildiği yıllarda, Masar ulûfesi Muharrem'de, Recce ulûfesi Cemaziyel-evvel'de, Reşen ve Lezez ulûfesi ise bir arada Şaban ayı içerisinde ödenirdi. Son iki maaşın bir arada verilmesine *kısteyn mevâcibi* denilirdi. Ulûfe dağıtımı ise mutlaka salı günleri yapılırdı⁶.

Mevâcib defterlerinde önce askeri sınıfın adı ve mevâcib dönemi ile yılı yazılırdı.

Ulûfe dönemleri; Masar (Muharrem, Safer, Rebiyül-evvel), Recce (Rebiyül-ahir, Cemaziyel-evvel, Cemaziyel-ahir), Reşen (Receb, Şaban, Ramazan) ve Lezez (Şevval, Zilkade, Zilhicce) dönemleriydi. Her üç aylık dönem 88,5 gün olarak kabul edilmiş ve yevmiyeler bu rakam ile çarpılarak *mukarrer* denilen üçer aylık ödenekler tespit edilmiştir. Çünkü hicri yıl 354 gündür ve 1/4'ü 88,5 güne tekabül etmektedir.

Cemaatler veya bölükler halinde de olabilen her sınıf ile ilgili kayıtların tamamlanmasından sonra *nefer* başlığı ile toplam nefer sayısı, *yevmiyye* başlığı ile bir günlük toplam yevmiyye, *mukarrer* başlığı ile üç aylık toplam yevmiyye, *müşâbere* başlığı ile ulûfe dışında ek olarak verilen ücretler (terakki, kemân-baha) ve *minha* başlığı ile ölü, kayıp ve kaçak var ise bunların yevmiyelerinin üç aylık toplamı verilirdi. *Mukarrer* rakamına *müşâbare* rakamının eklenmesi veya *minha* rakamının çıkarılması ile *yekûn (el-baki)* başlığı altında ödenecek net rakam ortaya çıkardı.

Mevâcib defterleri kalenin bulunduğu eyaletin bağlı olduğu defterdârının nezareti altında kâtibler tarafından hazırlanıyordu. Defterler ve tezkere kayıtları beylerbeyinin mührü ile tasdik edildikten sonra, mevâcibin ödeneceği ilgili defterdârlığa gönderilirdi. Hazırlanan defter defterdarlığın bulunduğu eyalet hazinesinde muhafaza edilir daha önceki defterler ile karşılaştırıldıktan ve yeni tezkereler deftere kaydolunduktan sonra, ne miktar akçe ödeneceği tespit edilir

⁵ BA., MAD 3260, s. 100, 108.

⁶ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 411-412.

ve bu para, ödeme dönemlerinden önce ilgili kaleden gönderilen kâtiplere veya çavuşlara *kanûn-ı kadîm* üzere teslim edilirdi⁷.

Kalenin bulunduğu eyalet defterdârının sorumluluğunda olan bu tanzim şekline riayet edilmesi, yukarıda da belirttiğimiz üzere kanun gereği idi. Askerlerin isimleri, yevmiyeleri ve yeni tezkere kayıtları bölge defterdârlığına gönderilmeden, sadece yekûn akçe miktarı yazılıp para talep edilmesi, hazine için zararlı olduğundan böyle bir yola başvurulmasına asla müsaade edilmezdi⁸.

Van Kalesi'ndeki askerlerin tahriri ve bunların mevâcib defterlerinin hazırlanması işinin Van defterdârının sorumluluğu altında olmasına rağmen, mevâcib defterlerinin bazen merkezden gönderilen görevliler tarafından da tanzim edildiği görülmektedir. Mesela, H. 1018 (1609-1610) yılında Divân-ı Hümâyûn kâtiplerinden Hüseyin tarafından Van kullarının sayımı yapılmış ve 3 defter tanzim edilmiştir. Bu defterler Diyarbekir beylerbeyi Nasuh Paşa arzıyla Asitane-i Sa'adete gönderilmiş ve tasdik edilip tuğralandıktan sonra, bir sureti Van'a, bir sureti ise Diyarbekir'e iade edilmiştir⁹.

Van'ın muhasebesi Diyarbekir'de görüldüğünden Van Kalesi ile ilgili mevâcib defterlerinin Diyarbekir'den merkeze gönderilmesi işinden de Diyarbekir beylerbeyi ve defterdârı sorumlu idi¹⁰. Merkeze gönderilen defterlerden padişaha sunulan ve orada kalanı *hazîne defteri* olarak adlandırılırdı. Böylelikle her ulûfe döneminde mevâcib defterleri *asıl*, *mükerrer* ve *hazîne* defterleri olarak üç nüsha tanzim olunuyordu. Asıl defter, bir önceki defterden aynen nakledilen bilgileri içermektedir. Mükerrer defter ise, yine bir önceki döneme ait bilgileri içermesine rağmen *mukabeleciler* tarafından kontrol edilip gerekli düzeltmeler (ilave veya çıkarma) yapıldıktan sonra *sahb* çekilerek yürürlüğe girerdi. Hazine defteri padişaha sunulan ve son şeklini alan defterdir. Bu defter de padişah ve silâhtar tarafından bir önceki maaş dönemine ait hazine defteri ile karşılaştırılır ve eğer bir usulsüzlük yapılmışsa, tahkik olunarak müsebbibi cezalandırılır ve düzeltilerek ödeme yapılması sağlanırdı¹¹.

Mevâcib defterlerindeki sayılar ve meblağlar üzerinde merkezin bir tereddüdü oluşursa merkezden üst düzey bir maliye uzmanı buraya gelip yerinde

⁷ Bkz. Van kullarının Masar 988 mevâciblerinin ne surette ödeneceği hakkında Diyarbekir beylerbeyine ve Van defterdârına gönderilen 21 Eylül 1580 tarihli hüküm: BA., MD 81, s. 281.

⁸ Bkz. Diyarbekir beylerbeyine ve Van defterdârına gönderilen 21 Eylül 1580 tarihli hüküm: BA., MD 81, s. 218.

⁹ BA., MAD 3260, s. 108.

¹⁰ BA., MD 3, 353/1043.

¹¹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 414.

araştırma yapabiliyordu. 1611 yılında asker sayısının fazlaştığının ileri sürülerek 800.000 akçe fazla meblağ talep edilmesi üzerine, Ordu-yı Hümâyûn'da defterdârlık hizmetinde bulunan Mustafa Paşa Van'a gelmiştir. Mustafa Paşa Van'ın mukabelecileri ile hesapları kontrol etmiş, nefer sayısının artmasına rağmen, mukarrerlerin aynı kalıp, ilk tahrir sonuçlarına göre işlem görülmesine ve neferâta da ona göre taksim yapılmasına karar vermiştir¹².

Van'dan ulûfe teslim almak için Diyarbekir'e giden bölük kâtiplerine veya çavuşlara bu para mühürlü keseler içinde teslim edilir ve hiçbir surette yolda açılmadan kanun üzre Van Divanı'na getirilerek burada açılır ve efrâda dağıtıldı¹³. Van'dan Diyarbekir'e ulûfe bedellerini almaya gidecek kâtibler de Van defterdârı tarafından tespit edilir ve onun sorumluluğu altında bu görevi yerine getirirlerdi¹⁴.

Olağanüstü bir durum olmadığı müddetçe ulûfelerin her üç ayda bir muntazam olarak ödenmesine özen gösterilirdi¹⁵. Hudut kalelerindeki askerlerin fesada yönelmemeleri için ulûfelerinin zamanında ödenmesine özellikle dikkat edilmiş ve mevâciblerinin ödeme işinde bir aksaklık yaratılmamasına çalışılmıştır¹⁶.

Mevâcib defterleri tanzim edilirken mevcut kulun yoklaması yapılır; ölü, kayıp ve mevcut olmayanlar ile mîriye borçlu olanların ulûfelerinin kesilmesi işaret edilirdi¹⁷. Devlete veya şahıslara borcu olan askerlerin bu borçları da defterlerde belirtilir ve ulûfe dağıtımı sırasında bu borçların tahsiline gidilirdi¹⁸.

¹² BA., *MAD 3260*, s. 100, 108, 114.

¹³ BA., *MD 14*, 854/1244.

¹⁴ BA., *MD 36*, 362/936.

¹⁵ Diyarbekir beylerbeyine ve defterdârına gönderilen 7 Ocak 1577 tarihli bir hüküm ile, Van kullarının mevâciblerinin her üç ayda bir muntazam verilip fazla vakit geçirilmemesi emredilmiştir. BA., *MD 29*, 139/342.

¹⁶ Merkeze para irsali dolayısıyla Van kullarının mevâciblerinin zamanında gönderilemeyeceğinin Diyarbekir beylerbeyi ve defterdârı tarafından Van'a bildirilmesi üzerine, Van beylerbeyi Hüsrev Paşa durumu merkeze arz ederek, kıtlık olan vilayette mevâcibin geciktirilmesinin, geçimleri ulûfelerine bağlı olan kulların fesada yönelmelerine sebep olacağına dikkat çekmiştir. Bu münasebetle Diyarbekir beylerbeyine gönderilen 14 Ekim 1577 tarihli bir hüküm ile, hazinede kalan para ile Van kullarının mevâciblerinin üç ayda bir muntazaman gönderilmesi emredilmiştir. BA., *MD 31*, 385/855.

¹⁷ BA., *MD 39*, 326/632.

¹⁸ Van kullarından bazılarının mevâcibleri verilirken *ummâl* (idare memurları veya beylerbeyiler) *sözü* ile borcu vardır denilerek ulûfelerinin alınulması üzerine, Diyarbekir beylerbeyine ve defterdârına 21 Ağustos 1582 tarihli bir hüküm gönderilmiş ve alacağı olanların ulûfe dağıtımında bizzat bulunup alacağını yüzleşerek ispat etmesi

Mevâcib dağıtımını sırasında efradın vazifesi başında bulunup bulunmadığı kontrol edilir ve yoklamada bulunmayanların ulûfeleri kesilerek, vazifesini sebepsiz olarak terk edenlerin gedikleri başkalarına tevcih edilirdi¹⁹.

Nöbetçilik suretiyle kalelerde muhafaza hizmetinde bulunan Dergâh-ı Alî yeniçerileri göreve gittikleri kalelerin kadrolu askerleri olmadığından dolayı bunların ulûfeleri merkezden gönderilir ve merkezdeki yeniçerilerin mevâcib defterlerine kaydedilirdi. Merkezdeki defterlerde, muhafazaya giden askerlerin isimleri hizasına hangi kaleye gittiği işaret edilirdi. Van Kalesi'ndeki Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin ulûfe ödeme prosedürü ile ilgili bazı konular örnek olabilecek nitelikte olduğu için aşağıda verilmiştir.

Van Kalesi'ndeki Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin ulûfeleri, ödeme dönemlerinde, *şehremini* tarafından kiralari verilerek, hayvanlara yüklenerek Diyarbekir'e gönderilir ve Diyarbekir'den Van'a salimen ulaştırılması işinden Diyarbekir beylerbeyi ve defterdârı sorumlu olurdu. Diyarbekir'den Van'a veya bölgedeki diğer kalelere ulûfe nakli sırasında kiralanacak davarın kirası da Diyarbekir hazinesinden karşılanıyordu²⁰.

Diyarbekir'den Van'a ulûfe nakli işi için Diyarbekir beylerbeyi tarafından yeterli miktarda adam bu işe memur edilir²¹ ve yol üzerindeki sancakbeyi, kadı ve kale dizdarlarına gönderilen hükümlerle, ulûfe nakli işine herkesin kendi hudutları içinde yardımcı olması istenirdi²².

Van Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunan Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin ulûfeleri genellikle merkezden gönderildiğine yukarıda işaret etmiştik. Ancak 17. yüzyılın başlarından itibaren bu uygulama zaman zaman terk edilmiş ve Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin mevâciblerinin bir kısmı veya tamamı Diyarbekir hazinesinden ve Diyarbekir avarızından karşılanmıştır²³.

halinde ödenmesini, aksi halde *ummâl sözü* ile kimsenin ulûfesinin kesilmemesi emredilmiştir. BA., MD 48, 52/150.

¹⁹ BA., MD 33, 32/64; MD 35, 307/775.

²⁰ BA., MAD 2775, s. 58. Van ve Adilcevaz'da nöbetçi olan yeniçerilerin ulûfelerinin gönderildiği ve ulûfeleri emin ve salim Adilcevaz ve Van'a ulaştırması hakkında Diyarbekir beylerbeyi Ayas Paşa'ya gönderilen fermân: BA., *İbnü'l-Emin Tasniifi, Askerî (18/2-a)*, sıra no: 28.

²¹ Diyarbekir beylerbeyine gönderilen bir fermân ile, Bitlis, Adilcevaz ve Van'da olan yeniçeri kullarının ulûfelerinin gönderildiği ve yeteri kadar adam ile salimen Van'a ulaştırması istenmiştir. Bkz. BA., *A.DVN, Dosya No: 3, vesika no: 22*.

²² BA., MD 79, 360/909.

²³ BA., MAD 7264, s. 59.

Van Kalesi'ndeki askerlere muharebelerde yararlılık göstermeleri durumunda ulûfelerine ilaveten, mükâfat olarak bir miktar akçe verildiği de görülmektedir. Mesela, Van beylerbeyine gönderilen 9 Nisan 1578 tarihli bir hükümle, Hoy ve Urûmî cenginde yararlığı görülen efrada dağıtılmak için 50 akçe ihsan olunduğu ve münasip olanlara vermesi emredilmiştir²⁴. Aynı tarihte Diyarbekir beylerbeyine gönderilen bir başka hüküm ile Hoy ve Urûmî cenginde yararlılık gösterenlere 50'şer akçe dağıtılmak için Van beylerbeyine bir miktar akçe gönderildiği ve dağıtıp defterini gönderdiğinde, Diyarbekir hazinesinde olan mevâcib defterlerine herkesin ismi hizasına terakkilerinin işaret edilmesi istenmiştir²⁵.

Kaledeki ulûfeli askerlerin maaşları muhtelif kaynaklardan sağlanıyordu. Bu kaynaklar, Diyarbekir hazinesi, Van mukataaları, Diyarbekir gümrüğü, Harput mukataaları ve bazı yerlerin cizye gelirlerinden müteşekkildi. Van kulları, ulûfelerini Diyarbekir'den gönderilen nakit akçeden alabildikleri gibi, bazı gelir kaynaklarını ulûfelerine karşılık *ocaklık* olarak da tasarruf edebiliyorlardı. Diyarbekir hazinesinden nakit olarak gönderilen akçe dışındaki diğer tüm kaynaklar Van kullarına *ocaklık* olarak bağlanmıştı²⁶.

2. Hudut Kalelerinin Askeri Teşkilatlanması

Osmanlı-İran sınırında bulunan Van ve Erzurum, Osmanlı Devleti'nin hem doğuya açılan kapısı, hem de doğu hududunun kilit noktaları idi. Bu itibarla, zaman zaman Osmanlı belgelerinde Van Eyaleti'nden söz edilirken, *Eyalet-i Van sedd-i imân*²⁷ şeklinde de ifade edilmiş ve Osmanlı Devleti açısından önemli olduğuna dikkat çekilmiştir. Benzer şekilde Erzurum için de *intihâ-yi serhâdd-i Acem* deniliyordu²⁸. Bu bağlamda ilgili eyaletlerin askerî bakımdan merkez üssü konumundaki kaleler huduttaki en önemli askeri garnizonlar idi. Huduttaki beylerbeyiler veya valiler de hudut işleri ile bağlantılı olarak birçok görev ifa ediyorlardı²⁹.

Kalelerde görev yapan askerler büyük oranda buranın kadrolu askeri idiler. Ancak kalelerin kadrolu mevcudu içerisinde olmayıp buralarda nöbetçilik

²⁴ BA., MD 32, 124/256, 126/262.

²⁵ BA., MD 32, 126/263.

²⁶ Geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Ankara, 1997, s. 377 vd.

²⁷ Kanunî Sultan Süleyman zamanında tertip edilen *Kanunnâme-i Ayîn-i Kanâ'id-i Tertîb-i Sultan Süleymanî*'de Van Eyaleti bu şekilde ifade edilmiştir. Bkz. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri*, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler, İstanbul, 1992, s. 540.

²⁸ Bilgehan Pamuk, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şebri Erzurum*, İstanbul 2006, s. 137.

²⁹ Van beylerbeyilerinin hudutla ilgili görevleri ve icraatı için bkz. Kılıç, *Van*, s. 155.

suretiyle muhafaza hizmetinde bulunan Dergâh-ı Ali yeniçerileri ile komşu eyaletlerden veya kalelerden kısa süreli gelen bir kısım askerler de bulunuyordu. Kaledeki askeri zümreler incelenirken öncelikle kalenin kadrolu askerleri, daha sonra ise geçici görevle hizmette bulunan askerler üzerinde durulacaktır.

2.1. Kalelerin Kadrolu Askerleri

2.1.1. Yerli Yeniçeriler-Gönüllüler

Osmanlı Devleti'nin önemli hudut kalelerinde merkezdeki yeniçeri ocağından hariç olarak *yerlikulu yeniçeri (gönüllü)*, *cebeci*, *topçu* ve *yerli kapıkulu süvarileri* mevcuttu. Kalelerin merkezden uzaklıklarına göre yerli yeniçeri efradının sayısı ve çeşitliliği değişmiş, stratejik öneme haiz kaleler iç bölgelerde dış tehlide maruz olmayan kalelerden çok daha kompleks bir yapıda teşkilatlandırılmıştı. Van, Yemen, Basra, Habeş, Kıbrıs, Mısır, Erzurum, Erciş, Ahlat ve Adilcevaz kalelerindeki teşkilatlanma bu farklı yapılanmayı açıklar niteliktedir³⁰. İç kale hüviyetinde olan kalelerde böylesi kompleks bir teşkilatlanmaya ve kalabalık askeri nüfusa rastlanmaz. Mesela 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Harput Kalesi'nde sadece 84 kişilik azab ve müstahfız sınıfı vardır. Bu yüzyılın son çeyreğinde 120 kişi olması gereken mevcut çoğunun çekip gitmesiyle 58'e düşmüştür³¹.

Yerli yeniçeriler, muhafaza için gerektiği hallerde merkezden gönderilen yeniçerilerden ayrı olarak görev yaptıkları yerin ismi ile anılmışlardır. Mesela Van'daki yerli yeniçeriler *Van kulları* olarak adlandırılmışlardır. Van kullarına merkezden ve mahallinden asker yazılabiliyordu. Van'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden itibaren buraya yerlikulu yeniçeri yazılmaya başlanmış ve bu askerler çeşitli sınıflarda istihdam edilmiştir.

Yerlikulu yeniçerilere *gönüllü* de deniliyordu. Osmanlı askerî teşkilâtında *gönüllü* diye adlandırılan iki çeşit askerî sınıf mevcuttur. Bunlardan birincisi maaşsız olup şehir veya kasaba halkından idiler. Sadece yeniçerilik sınıfının şerefinden ve imtiyazlarından istifade etmek için yeniçeri serdârı veya yeniçeri

³⁰ Bkz. Kılıç, "Van", s. 314-394; Salih Özbaran, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004, s. 216-261, Pamuk, *Erzurum*, s. 170-177; Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlat (1534-1605)*, Ankara 1999, s. 56-77; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyâleti*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990, s. 173-225; Recep Dünder, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 1998, s. 143-183; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1974, s. 116-128.

³¹ Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, TTK, Ankara 1989, s. 48-49.

ağalarının emri altında muharebelere iştirak ederlerdi. Bunların isimleri ilgili mahallin yeniçeri kumandanının defterinde kayıtlı idi³².

Gönüllü olarak adlandırılan diğer askerî sınıf ise *gönüllü yeniçeriler* olarak adlandırılanlardır. Muharebeye girip yararlılık gösteren gönüllüler *tasbîh bedergâh* tabiriyle yeniçerilerin ulûfe defterlerine maaşlı olarak kaydedilirlerdi³³.

Bu şekilde yeniçeri bölüğüne geçebileceklerin sayıları her kale veya idarî birim için önceden belirlenerek bunlara *gönüllü gedikleri* denilmiştir³⁴. Gönüllü gediklerinin sayıları belirlendikten sonra bu gediklere asker yazımı yapılırdı. Herhangi bir sebeple gedik boşalırsa *düşenden gönüllü gediği* tabiriyle yeni tevcihler de yapılabilirdi.

Detaylı olarak incelediğimiz Van Kalesi'nde bulunan gönüllüler, maaşlı gönüllü yeniçeriler olup, bu işi meccânen yapanlara tesadüf edilmemiştir. Bu itibarla, *Van gönüllüleri* denildiği zaman Van Kalesi'nde görev yapan *ulûfeli Van kulları* akla getirilmelidir. Diğer birçok kalede de yerli yeniçerilerin ulûfe aldıkları anlaşılmaktadır.

Van'ın Osmanlı hakimiyetine geçtiği ilk yıllardan itibaren buraya gönüllü veya yerli yeniçeri tayini yapılmıştır. Mesela, Van Kalesi'nde olan gönüllü taifesinden bazı kimselerin Asitane-i Sa'adet'e gelip ağalarından şikayet etmeleri üzerine 21 Şubat 1554 tarihli bir buyruldu ile Dergâh-ı Alî çavuşlarından Hasan'ın, Van gönüllüleri ağası olması ile ilgili kayıt bu askerî zümrenin varlığına delalet edici niteliktedir³⁵.

Van Kalesi'ne eski kullara ilaveten 25 Mayıs 1554 tarihinde 500 nefer kul taifesi daha yazılmıştır³⁶. Bu 500 nefer Van kulundan 200'ü 12 Mart 1557 tarihinde Erciş Kalesi'ne ihrac olunmuş ve Van kulları kethüdâsı bu 200 nefere ağa olarak tayin edilmiştir³⁷.

Van'a yazılan 500 nefer kul taifesinden 200'ünün Erciş'e ihracı dolayısıyla, Van'ın kadrolu kul taifesi böylelikle 300'e düşmüştür. Bu 300 kişilik mevcudun korunması ve boşalan gönüllü gediklerine 500'e varıncaya kadar *âdet-i kadîm üzere yarar Rûm yiğitlerinden yazılması* ve bölüklerinde istihdam edip defterlerinin

³² Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 330-331.

³³ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 331.

³⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. 1, İstanbul 1983, s. 675; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, İstanbul, 1986, s. 124-125.

³⁵ BA., *Kepeci Ruus 210*, s. 307.

³⁶ BA., *Kepeci Ruus 212*, s. 29.

³⁷ BA., *MD 2*, 228/2041.

gönderilmesi için 19 Nisan 1571 tarihinde Van beylerbeyine ve Diyarbekir defterdârına hüküm yazılmıştır³⁸.

Gönüllü gediklerine, çoğunlukla yeniçeri oğulları, Müslümanlığı kabul etmiş Hıristiyanlar ve Rûm yiğitlerinden tevcih yapılırdı³⁹. Yukarıdaki hükümden de anlaşılacağı üzere yeni yazılan ve boşalan gediklere Rûm yiğitlerinin yazılması *âdet-i kadîm* idi. Nitekim Erciş Kalesi'ne gönüllü asker yazılırken Van beylerbeyine 24 Mayıs 1571 tarihli bir hüküm gönderilerek; gediklerin Çepni ve Sarılu taifesine verilmeyip Rum yiğitlerine yazılması tenbih edilmiştir⁴⁰. Boşalan gönüllü gediklerine beylerbeyi veya sancakbeylerinin arzı üzerine tevcih yapıldığı gibi, çok sık olmasa da merkezden de tayin yapılabiliyordu.

1576 yılında Van kulları zümresine 300 nefer daha ilave edilmiştir. 17 Ekim 1576 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümle, Van kulları zümresine ilhak olunan 300 neferin ulûfelerinin ne miktar olduğunu gösteren defterin tanzim edilerek gönderilmesi ve ağalar ile kâtiplere ilk olarak bölüğe geçenlerden aldıkları florini *kanunumuz diye* bunlardan talep edip almamalarını tenbih etmesi istenmiştir⁴¹.

1577 yılının son aylarında İran'la bir harp hazırlığına girişilmesi sebebiyle, huduttaki kalelerin asker yönünden takviyesi icap etmiş ve Van beylerbeyinden 26 Eylül 1578 tarihinde, *eli emirli yarar yiğitlerden* 300 kişi yazıp 13-14-15 akçe ulûfe tayin edip istihdam etmesi emredilmiştir⁴². Aynı tarihte Van beylerbeyinden, Van Kalesi için yazılacak bu 300 kişilik yeni kul taifesine mahsup olmak üzere, Hakkâri Bey'i Zeynel Bey'in adamlarından 70 kişiye gedik vermesi, fakat her neferden 2'şer altından 140 altının alınıp kâğıt eminine gönderilmesi istenmiştir⁴³. Van Kalesi'ne yazılacak kullardan 70 neferinin Hakkâri Beyi Zeynel Bey'in adamlarına tahsis edilmesi, bu bölgedeki yerli beylerin İran'la girişilecek savaşta Osmanlı kuvvetlerine daha da sadakatle hizmet etmelerini sağlamak içindir. Bu münasebetle, Osmanlı Devleti, buradaki yerli beylerin nüfuzundan azami derecede istifade etmek gayesiyle, özellikle sefer zamanlarında kabul edilebilir tekliflerini geri çevirmek istememiştir.

1578 yılında başlayan Osmanlı-İran savaşları münasebetiyle, Van beylerbeyliğine bağlı Bayezid ve Makû gibi diğer hudut kaleleri de asker

³⁸ BA., MD 12, 158/341; MD 14, 966/1431.

³⁹ Sertoğlu, *Osmanlı Tarîh Lûgatı*, s. 124.

⁴⁰ BA., MD 14, 17/26.

⁴¹ BA., MD 28, 220/519.

⁴² BA., MD 32, 232/431.

⁴³ BA., MD 32, 232/432.

yönünden takviye edilmiştir. Van'a bağlı bu kalelere kul yazımı işi de Van beylerbeyi tarafından yürütülmüştür⁴⁴.

Van kullarının zaman zaman Van Kalesi dışına çıkarak başka kalelere muhafaza hizmetine ve bazı tahsilat işine çıktıkları da görülmektedir. Ancak Kale'nin muhafazası işinde teyakkuz söz konusu ise, aslı görevleri olan muhafaza hizmetinde bulunmaları istenirdi. Mesela İran harpleri öncesi kale neferâtının yerli yerinde olmasını isteyen merkezî otorite, 17 Ekim 1576 tarihinde Diyarbakir Beylerbeyine ve defterdârına gönderilen bir hükümle, Van kullarından olup, Diyârbekir'de iltizamlarda mîrî malın tahsili hizmetinde bulunan 150 gönüllünün Van beylerbeyinin yanında ve vazifelerinin başında bulunmaları için Van'a iadeleri emredilmiştir⁴⁵.

Van Kalesi'nde hizmet gören ulûfeli kul taifesinin mevcudu, Safevilerle yapılan mücadelelerin seyrine göre değişmiştir. Barış ve sükûnet zamanlarında Van Kalesi'ndeki kul taifesinin mevcudu yukarıda da izah ettiğimiz gibi çeşitli yıllarda 300-500 arasında değişmiş, daha sonra İran harplerinin başlaması ile birlikte bu sayı 1578'de yeniden yazılan 300 nefer kul ile 800-1000'e çıkmıştı. 27 Eylül 1585'de Tebriz'in Osmanlılar tarafından fethedilmesi ve buranın muhafazasına verilen önem sebebiyle, Van kullarından bir kısmı Tebriz'e ihrac olunmuştur⁴⁶.

Aynı dönemde, yani 16. yüzyılın sonlarında Basra'da 53 bölük halinde teşkilatlanmış 479 kişilik bir gönüllü mevcudu bulunmaktaydı⁴⁷. 1571-1572'de Kıbrıs'taki Lefkoşe, Baf ve Magosa kalelerinde toplam 561 gönüllü vardı. 1642 yılına gelindiğinde Kıbrıs'taki gönüllü sayısı fazla değişmemiştir. Mezkûr tarihte aynı kalelerdeki toplam gönüllü sayısı 564'dür⁴⁸. 17. yüzyılın başlarında Mısır'daki gönüllülerin mevcudu Mısır kanunnâmesi gereğince 1100 civarında tutuluyordu⁴⁹. 17. yüzyılda Erzurum Kalesi'nde yeniçeri olarak ifade edilen ve sayıları 582-940 nefer arasında değişen askerî sınıftan bahsedilir⁵⁰. 1755-1756 yıllarında Erzurum Kalesi'nde yemin ve yesar gönüllü asker sayısı 402 idi. Bu dönemde kuzey-doğu sınırında tahkimi önem arz eden Kars Kalesi'nde 1002, aynı bölgeye yakın Hartus Kalesi'nde 200, Geçvan Kalesi'nde ise 100 yemin ve yesar gönüllü askeri görev yapıyordu⁵¹.

⁴⁴ BA., MD 48, 256/720.

⁴⁵ BA., MD 28, 188/439, 210/493.

⁴⁶ BA., MD 67, 66/169.

⁴⁷ Özbaran, *Sınırdaki Osmanlı*, s. 221.

⁴⁸ DüNDAR, *Kıbrıs*, s. 169.

⁴⁹ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *Mısır*, s. 179.

⁵⁰ Pamuk, *Erzurum*, s. 138.

⁵¹ BA., MAD 19296, s. 2-3.

1609-1610 (1018) ve 16 Mart-12 Haziran 1611 (Masar 1020) dönemine ait Van Kalesi'ndeki askerlerin toplam mevcûdunu gösteren mevâcib defterlerine göre⁵²; ulûfeli kul taifesinin mevcûdu 1609-1611 yıllarında 1758-2280 arasında değişmektedir. Bu sayıya Van'ı muhafaza hizmeti ile gönderilen ancak ulûfeleri Van'dan karşılanan Tebriz ve Nahcivan gilmânı da dahildir.

Kaledeki kul taifesinin mevcudunun 3'er aylık veya 1-2 yıllık dönemlerde 500'e varan ölçülerde değişiklik göstermesi doğal karşılanmalıdır. Çünkü ölüm, azil veya başka bir kaleye nakil gibi nedenlerle düşüş olduğu gibi, boşalan gediklere yeni tevcihler yapılarak mevcudun tamamlanmaya çalışıldığı da bilinmektedir. Ancak zikredilen yıllarda Van Kalesi'ndeki ulûfeli kul taifesinin 2000 civarında olduğunu söylemek mümkündür.

Bağdad, Tebriz ve Revan'ın İran'a geçmesinden sonra, Van Kalesi tekrar bir hudut kalesi hüviyetine bürünmüştür. Böylelikle muhafazası daha da önem kazanmıştır. Bu itibarla, 1636 yılında Van Kalesi'nin asker bakımından takviyesi kararlaştırılmış ve bu karar çerçevesinde Van'daki kul taifesinin 2000 atlı ve 1000 nefer piyade olmak üzere 3000 nefere çıkarılması uygun görülmüştür⁵³. Van Kalesi doğu hududundaki en önemli askeri garnizon olma konumunu uzun yıllar devam ettirmiştir. Bu münasebetle, Van Kalesi'ndeki kul taifesinin mevcudu 1636 yılından itibaren 3000 civarında tutulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde önemli hudut kalelerinde kale dizdarlarından başka, *yeniçeri ağası* namıyla, nüfûzu o bölgedeki diğer kalelere de şamil olmak üzere, bir yeniçeri kumandanı bulunurdu. Bu yeniçeri veya gönüllü ağalarına Bağdad, Basra, Yemen, Van, Erzurum, Budin, Kıbrıs, Erciş, Adilcevaz, Ahlat ve diğer önemli hudut kalelerinde rastlamak mümkündür⁵⁴. Siyasî yönden daha az önemli ve daha küçük yerlerde ise yeniçerilere kumandan olarak *yeniçeri serdârları* ve *altı bölük halkı*'na kumanda etmek üzere de *kethüdayeri* bulunurdu⁵⁵.

Kalelerdeki yeniçeri ağaları, yerli yeniçerilerin aynı zamanda *gönüllü* olarak adlandırılmaları sebebiyle, Osmanlı vesikalarında zaman zaman *gönüllü ağası* olarak da kaydedilmişlerdir. Mesela Van Kalesi yeniçeri ağasına *Van gönüllüleri ağası* da denilmiştir.

⁵² BA., MAD 16366, s. 107-109; MAD 7425, s. 77.

⁵³ BA., MD 86, 2/4.

⁵⁴ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 327; Pamuk, *Erzurum*, s. 171; Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, s. 56-59; Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *Mısır Eyâleti*, s. 178; Recep Dündar, *Kıbrıs Beylerbeyliği*, s. 152 vd.; Erdinç Gülcü, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1999, s. 83.

⁵⁵ Bir örnek için bkz. Memet Karagöz, *XVII ve XVIII. Asırlarda Malatya*, İstanbul 2003, s. 110-115.

Kalelerdeki yeniçeri ağaları ile ilgili olarak Van merkezli uygulamalar hakkında şunlar söylenebilir:

Van gönüllüleri ağalığı, sancak bazında, idarî bakımdan beylerbeyiden sonra en yetkili makam hüviyetinde idi. Van beylerbeyliğinin idarî taksimatını gösteren sancak tevcih defterlerinde, beylerbeyliğe bağlı sancaklar ve buraların sancakbeylerinin isimleri sıralandıktan sonra *Ağalık-ı Gönüllüyan-ı Van* ibaresiyle Van gönüllüleri ağalığına ait bir kayıt da bulunmaktadır⁵⁶. Böyle bir kaydın sancak tevcih defterleri içerisinde bulunması, gönüllüler ağalığının Osmanlı idarî sistemi içerisinde bir sancakbeyi ile eş değerde tutulduğunu ve Van Sancağı'ndaki ehl-i örf mensupları içerisinde beylerbeyiden sonra ikinci sırada olduğunu göstermektedir. Evliya Çelebi de, Van Sancağı'ndaki *ehl-i örf* mensuplarını sayarken, beylerbeyiden sonra *ikinci örfî hâkim* olarak yeniçeri ağasını göstermiştir⁵⁷.

Yeniçeri ağasının maiyetinde bir kethüdası da bulunmaktaydı. Evliya Çelebi de Van'da haseki ağalarından azametli bir ağanın ikinci örfî hâkim olarak Van Kalesi'nde görev yaptığını ve *yeniçeri serdarı* ile *kethüdayerinin* bulunmadığını kaydetmektedir. Evliya Çelebi, yeniçeri ağasının yeniçerilere, kale sipahiyanına ise sağ ve sol kol ve 24 bölük nefer ağalarının kumanda ettiğini ifade etmektedir⁵⁸.

Elimizdeki bilgi ve belgeler, Van'da görev yapan yeniçeri ağalarının gelirlerini ve görev sürelerini tam olarak yansıtmaktan uzaktır. Ancak muhtelif tarihlerde Van'da görev yapan bazı yeniçeri ağalarının isimlerini tespit edebilmekteyiz. Eldeki bilgilere göre Van'ın 1548'de kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmesinden kısa bir süre sonra Van Kalesi'nde yeniçeri ağaları görev yapmaya başlamışlardır. Mesela 21 Şubat 1554 tarihli bir buyruldu kaydından gönüllü taifesinden bazı kimselerin Asitane-i Sa'adete gelip ağalarından şikayet edip *arz-ı hal* sunmaları üzerine Dergâh-ı alî çavuşlarından Hasan'ın Van gönüllü ağalığına tayin edildiğini öğrenmekteyiz⁵⁹. Bu buyruldu kaydı, gönüllü ağalığına merkezdeki Dergâh-ı alî yeniçerilerinden de atama yapılabildiğini ve gönüllülerin bu işi meccânen yapan ve sadece ilgili bölgedeki kişilerden müteşekkil olmadığını da göstermesi bakımından önemlidir. Nitekim bu kişiye bir müddet sonra 30 Ekim 1554 tarihinde Basra Sancağı tevcih edilmiştir⁶⁰.

⁵⁶ BA., *Kepeci Ruus* K.B. 262, s. 189.

⁵⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, (İbrahim b. Mehmed eliyle istinsah edilmiştir), c. 3-4, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat No: 305, 1132 (1719-1720), v. 253/b.

⁵⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* 3-4, v. 253/b, 254/a.

⁵⁹ BA., *Kepeci Ruus* 210, s. 307.

⁶⁰ BA., *MD* 1, 296/1218.

21 Ocak 1564 tarihli bir diğer buyruldu kaydından ise, Adilcevaz kulları ağası Ali Ağa'nın Van kulları ağalığına tayin edildiği tespit edilebilmektedir⁶¹.

Haziran ortaları 1594 tarihinde Van beylerbeyi Sinan Paşa'nın arzıyla Van Gönüllüleri Ağalığı'na 60 akçe yevmiye ile daha önce de ağalık yapmış olan sâbık ağalardan Hasan Ağa tayin olunmuştur. Bu görevi kendisinden önce Hızır Ağa yürütmüş ve ağalıktan fendi isteği ile feragat ederek ayrılmıştır. 16. ve 17. yüzyıllarda kalede bir gönüllü veya yeniçeri ağasının görev yaptığı arşiv belgelerinden takip edilebilmektedir⁶². Evliya Çelebi de, Van'ı ziyaret ettiği 1655 yılında Deli Abdi Ağa adlı bir kişinin 3.000 yeniçeriye kumanda ettiğini ifade etmektedir⁶³.

Yeniçeri ağalarının maiyetlerinde birer kethüdâları da bulunurdu⁶⁴. Bu kethüdâ, yeniçeri ağasının her konuda yardımcısı idi. Yeniçerilerin ulûfe ve yoklama defterlerini tutan ve tanzim eden bir kâtip de kalede Yeniçeri ağasına yardımcı olan bir diğer önemli görevli idi⁶⁵. Yeniçeri kâtipleri ve ağaları, ilk olarak bölüğe geçenlerden *kanunumuzdur* diyerek bir miktar ücret de alyorlardı. Ancak 17 Ekim 1576 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümlerle, Van kulları zümresine ilhak olunan 300 neferden ağa ve kâtiplerin bir ücret talep etmemeleri için tenbihte bulunması istenmiştir⁶⁶.

2.1.1.1. Merdân Cemaati ve Dizdarlar

Merdân; kelime olarak, yiğitler, insanlar, mertler ve erkekler manasına gelmektedir. Mevâcib defterlerinde askeri sınıflar verilirken, genellikle en başta kaledeki *merdân cemaati* kaydedilirdi. Bu cemaatin içerisinde dizdarların yanı sıra, dinî ve sosyal görevliler de bulunmaktaydı.

1609-1611 yıllarında Van Kalesi'nde 13-14 nefer merdan cemaati vardır⁶⁷. Van Kalesi'ndeki dizdarlar, yeniçeri kethüdâsı, yeniçeri kâtibi, yeniçerilere hizmet veren imam, hatib ve müezzîn ile imar işlerinden sorumlu 1 halife, 1 çavuş ve ölçü işlerinden sorumlu 1 keyyâl (kileci) merdân cemaatine kayıtlıydılar. 6 dizdardan 1'inin 100 akçe yevmiyeli olması diğer 5 dizdara göre daha yetkili

⁶¹ BA., *Kepeci Rums* 218, s. 93.

⁶² BA., *D.BŞM* 167, s. 6, 44; *MAD* 3443, s. 174; *ANŞT* 1141, s. 39

⁶³ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* 3-4, v. 253/b.

⁶⁴ Uzunçarşılı, *Kaptkulu Ocakları* I, s. 327.

⁶⁵ Yeniçeri Kethüdâsı ve kâtibi için bkz. Kılıç, *Van*, s. 323.

⁶⁶ BA., *MD* 28, 220/519.

⁶⁷ BA., *MAD* 6409, s. 62 ; *MAD* 4822, s. 2 ; *MAD* 6440, s. 2 ; *MAD* 7425, s. s. 56.

olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu görevlilerin isimleri incelendiğinde, halife ve keyyâlin gayrimüslim oldukları tespit edilmiştir⁶⁸.

Merdân cemaati içerisinde yazılan *dizdarlar* sorumluluğu altındaki kalenin bütün işlerinden sorumlu idi⁶⁹. Kalede bir yeniçeri ağası bulunduğu için kalenin korunması ve neferâtın zabtı ile ilgili olmalarına rağmen, kale komutanı hüviyetinde değillerdi. Van Kalesi'nin büyüklüğü sebebiyle buradaki dizdar sayısı devletin iç bölgelerindeki kalelerdeki gibi bir veya iki kişiden ibaret değildi. Mesela, 17. yüzyılda Nusaybin⁷⁰ ve Ankara⁷¹ kalelerinde birer dizdar, Kemâh Kalesi'nde⁷² ise iki dizdar görev yapmaktaydı. Van Kalesi'nin muhtelif cephelerinin adeta ayrı bir kale hüviyetinde olması sebebiyle, buradaki dizdar sayısının incelediğimiz dönem içerisinde 6 olduğu tespit edilmektedir. Bu dizdarlar yukarıda belirttiğimiz üzere, 1609-1611 yıllarına ait mevâcib defterlerinde merdân cemaati içerisinde yazılmışlardır. 6 dizdardan 1'inin yevmiyesi 100 akçe; 1'inin 18 akçe; diğer 4'ünün ise 14 akçedir. Bu ücretlere bakarak dizdarların derece itibarıyla de aynı olmadıkları ve 100 akçe yevmiye alan dizdarın daha salahiyetli olduğu söylenebilir.

Belgelerde, dizdarların kalenin hangi kısmına kumanda ettikleri açık olarak belirtilmemektedir. Ancak Reşen 1018 (30 Eylül 1609 - 27 Aralık 1609) tarihli defterden, bir dizdarın, kaledeki *Suluk Kulesi* veya burçlarına kumanda ettiği tespit edilebilmektedir⁷³. 1655 tarihinde Van'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'ye göre, Van Kalesi'nde *Dizdar-ı Bâlâ*, *Dizdar-ı Kesik (Deveboynu)* ve *Dizdar-ı Aşağı Kal'a* diye üç ayrı dizdar görev yapmaktadır⁷⁴.

Dizdarlar mutlaka kale içinde vazifeleri başında bulunmak mecburiyetinde idiler⁷⁵. Maiyetlerindeki kale erleri veya müstahfızlar ile birlikte kalenin muhafazasının yanısıra, beylerbeyinin veya yeniçeri ağasının gerekli gördüğü hallerde kalenin tamire muhtaç olan yerlerinin onarılması işinde de yardımcı

⁶⁸ Van Kalesi'ndeki halifenin ismi Mirâk, keyyâlin ise Serkis'dir. BA., MAD 4822, s. 2; MAD 6440, s. 2.

⁶⁹ Pakalın, *Terimler Sözlüğü* I, s. 469.

⁷⁰ Orhan Kılıç, "17. Yüzyıl Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayrimüslim Nüfus ve Kale Teşkilâtı", *Makalelerle Mardin I Tarihi-Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 7, İstanbul, 2007, s. 427.

⁷¹ Hülya Taş, *XVII. Yüzyılda Ankara*, TTK, Ankara, 2006, s. 100-101.

⁷² İsmet Miroğlu, *Kemâh Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, TTK, Ankara, 1990, s. 110.

⁷³ BA., MAD 6440.

⁷⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, v. 253/b, 254/a.

⁷⁵ BA., MD 40, 1/5.

oluyorlardı⁷⁶. Kendi sorumlulukları altındaki neferâtın mevcudu, hizmet göremeyecek halde olanların tespiti ve bunların silah ve cephane durumlarını bir defter haline getirerek gerektiği veya istendiği hallerde beylerbeyiye veya merkezden bu işleri teftiş için gönderilen görevlilere sunmak da diğer görevleri arasında idi⁷⁷.

2.1.1.2. Çavuşlar

Osmanlı Devleti'nde kâtib mertebesinde bulunan ve elçilik ve muhaberat gibi işlerin yanısıra, divanlarda da (merkez ve taşra) görev yapan kişilerdir⁷⁸. Çavuşların; çavuşbaşı, çavuşlar kethüdâsı ve çavuşlar emini gibi idarî ve malî amirleri de vardı.

Van Kalesi'nde 19 Şubat 1554 tarihinden önce 50 nefer çavuş bulunmakta idi. Ancak bu çavuşların *tezkere getirmeye ve sair mübimmata istibdam*a yeterli olmaması sebebiyle, zikredilen tarihte Van beylerbeyi tarafından 30 nefer daha lazım olduğu bildirilmiş, bu isteğe binaen Van'a 20 nefer çavuş yazılmıştır⁷⁹. Van'a yeniden yazılan bu 20 nefer çavuş, Van kullarından tayin edilmişlerdir. Bunlardan 2'si tüfenkci olarak ayrılmıştır. Geriye kalan 18 adet çavuşun yevmiyeleri incelendiğinde, 11 Mayıs 1554 tarihinde 12-20 akçe arasında değiştiği görülmektedir⁸⁰. 1610-1611 yıllarında Van Kalesi'nde görev yapan çavuşların mevcudu 80 civarındadır. Ancak bu sayı 16-17. yüzyıllarda ihtiyaç ve oluşan şartlar çerçevesinde 50-87 arasında değişmiştir diyebiliriz⁸¹. Van Kalesi'nde görev yapan çavuşların yevmiyeleri ortalama 16 akçedir. Tespit ettiğimiz en düşük yevmiyeli çavuş 12 akçe; en yüksek yevmiyeli çavuş ise 26 akçe almaktadır. Bu yevmiyeler 1554-1611 yılları arasında neredeyse hiç değişmemiştir⁸². Merkeze daha uzak olan Basra'da 16. yüzyılın sonlarında 195 çavuş bulunmaktaydı⁸³. Mısır'da 16. yüzyılın başlarında çavuş sayısı 40 olmasına rağmen bu sayı mütemadiyen artmış, yüzyılın son çeyreğine doğru 400, daha sonraki zamanlarda ise kanunnâme gereği divânda vazifeli olanlarının sayısının

⁷⁶ BA., MD 86, 4/7.

⁷⁷ BA., MD 62, 92/203.

⁷⁸ Pakalın, *Terimler Sözlüğü I*, s. 332-333; Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri 4*, s. 266; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi (1453-1559)*, c. 2, 2. Baskı, Ankara 1979, s. 116. Çavuşlar hakkında geniş bilgi için ayrıca bkz. Ümit Koç, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Elazığ, 2002, ss. 395-420.

⁷⁹ BA., *Kepeci Ruus 210*, s. 305.

⁸⁰ BA., *Kepeci Ruus 211*, s. 92.

⁸¹ BA., MAD 4381, s. 99-235; MAD 7425, s. 5-15.

⁸² BA., MAD 4381, s. 99-235; MAD 7425, s. 5-15; *Kepeci Ruus 211*, s. 92.

⁸³ Özbaran, *Sırdaki Osmanlı*, s. 221.

180'de tutulması emr olunmuş ise de maaşlı çavuş sayısının 1000'in üzerine çıktığı tespit edilmiştir⁸⁴.

2.1.1.3. Müteferrikalar

Padişâh, vezir ve diğer büyük hizmet sahiplerinin maiyyetinde olan bir kısım hizmet erbâbına müteferrika denilirdi⁸⁵. Van'ın Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonraki yıllardan itibaren bu hizmet erbabının varlığına Van Kalesi'nde de rastlanmaktadır. 1554 yılından itibaren varlığına tesadüf ettiğimiz müteferrikaların⁸⁶ mevcudu 17. Yüzyılın başlarında 53-56 arasında değişmiştir. Müteferrikaların çoğunluğu 20-30 akçe civarında yevmiye almaktadırlar. 1611 yılında görev yapan 55 müteferrikadan en düşük yevmiyeli olanı 20; en yüksek yevmiyeli olanı ise 60 akçe almaktadır⁸⁷. Van'da dirlik tasarruf eden Dergâh-ı Alî müteferrikalarına da rastlanmaktadır⁸⁸. 16. yüzyılın sonlarında Basra'daki müteferrika sayısı 242⁸⁹, Mısır'da ise 16. yüzyılın ortalarında 50 iken 17. yüzyılın başlarında 2200'ün üzerine çıkması sebebiyle sayıları 60'a düşünceye kadar boşalan gediklere yeni tevcih yapılmaması emredilmiştir⁹⁰.

2.1.1.4. Mütekaidler

Memuriyet ve hizmetten çekilip hizmet müddetine göre maaş alan emekli görevlilere *mütekaid* denilirdi. Mütekaid olmadan önceki hizmet çeşitlerine göre; *mütekaidin-i adliye*, *mütekaidin-i askeriyeye*, *mütekaidin-i babriye* ve *mütekaidin-i ilmiyye* gibi isimler de alırlardı⁹¹. Mevâcib defterlerine *cemaat-i mütekaidan* diye kaydedilenler, artık gerek fiili ve gerek geri hizmetlerden çekilerek askerlikle alakaları kalmayan yeniçerilerdir⁹².

Mütekaid cemaatinin askerlikle bir ilişkisi olmamasına rağmen, köken olarak yeniçerilikten geldikleri için mevâcib defterlerine kaydedilmişler ve ulûfelerini almaya devam etmişlerdir. Van Kalesi'nde 1609-1611 yıllarında 6-11 nefer arasında değişen bir mütekaidan cemaati mevcuttur. Dönem içindeki ağırlıklı mevcut 9 nefer civarındadır. Bunların ortalama yevmiyeleri ise 15 akçe civarındadır. Nitekim 16 Mart 1611 tarihli mevâcib defterine kayıtlı 8 mütekaidin yevmiyeleri incelendiğinde, maliye defterdarlığından mütekaid olan

⁸⁴ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *Mısır*, s. 204.

⁸⁵ Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 637.

⁸⁶ BA., *Kepeci Ruus 211*, s. 127.

⁸⁷ BA., *MAD 4381*, s. 99-235; *MAD 7425*, s. 4.

⁸⁸ Van Kalesi'ndeki müteferrikalar hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, *Van*, s. 174-176.

⁸⁹ Özbaran, *Sınırdaki Osmanlı*, s. 221.

⁹⁰ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *Mısır*, s. 211.

⁹¹ Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 638-639.

⁹² Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 380.

Osman Efendi'nin 100; 1 mütekaidin 30; 1 mütekaidin 8 ve diğer 5 mütekaidin ise 15'er akçe aldıkları tespit edilmiştir⁹³.

Van Kalesi mütekaidan cemaati içerisinde eski Van maliyesi defterdârı Osman Efendi'nin yer alması, mütekaid cemaatleri içinde zikredilenlerin hepsinin köken olarak yeniçeri olmayabileceklerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir⁹⁴.

2.1.1.5. Tüfenkçiler

Osmanlı ordusuna tüfeğin girmesi ile cemaat ortalarından birisi *tüfenkçi ortası* olmuştur. Bu ortamın teşekkülü 16. yüzyılın ortasından birkaç sene sonradır⁹⁵.

29 Aralık 1573 tarihli bir buyrucluya göre, Van tüfenkçileri ağalığı *şehzâde hazretlerinin mektûbu mucibince küçük miraburları olan Mehmed'e 50 akçe ulûfe ile tevcih edilmiştir*⁹⁶.

Kaledeki tüfenkçilerinin bir kethüdâları da mevcuttu. Bu kethüdâ tüfenkçiler ağasının birinci derecede yardımcısı idi. Van tüfenkçiler kethüdâsı olarak tespit ettiğimiz 2 kişinin ulûfeleri 18 ve 25 akçe idi⁹⁷.

Van kalesindeki tüfenkçi cemaatleri *yaya* ve *atlı* olmak üzere iki kısımdı. Ancak çoğunluğu atlı tüfenkçilerden müteşekkildi. Van'ın fethinden ve tüfenkçi cemaatinin Osmanlı ordusuna girmesinden sonraki yıllarda, Van Kalesi'ne 10 Mayıs 1554 tarihinde 20 nefer atlı tüfenkçi yazılmıştır⁹⁸. Bu sayı zaman içerisinde artarak 300'e kadar çıkmıştır. 17 Aralık 1570 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümle eskiden Van tüfenkçilerinin 300 nefer iken şimdi 200 kaldığı, mahlûlleri 300'e tamam edinceye kadar başka bölüklere adam yazmayıp tüfenkçi bölüğüne yazması fakat at üzerinde tüfenk kullanmağa muktedir yarar adamlardan seçmesi emredilmiştir⁹⁹.

Van'daki tüfenkçi cemaati ile ilgili mevâcib kayıtlarına ulaşamadığımızdan sayıları hakkında net bir bilgi vermek zordur. Ancak bu sayının ilerleyen yıllarda

⁹³ BA., MAD 4381, s. 99-235; MAD 7425, s. 5.

⁹⁴ İ.H. Uzunçarşılı, mevâcib defterlerinde zikredilen mütekaidlerin hizmetlerini tamamlamış emekli yeniçeri olduklarını ifade etmektedir. Bkz. Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 380.

⁹⁵ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 231.

⁹⁶ BA., MD 25, 19/174.

⁹⁷ BA., *Kepeci Ruus 211*, s. 91; *Kepeci Ruus 221*, s. 182

⁹⁸ BA., *Kepeci Ruus 210*, s. 90-91.

⁹⁹ BA., MD 14, 682/982.

çok daha artmış olması beklenmelidir. Nitekim 16. yüzyılın başlarında Mısır'daki toplam tüfenkçi sayısı 900-1400 arasında değişiyordu¹⁰⁰.

Ruus ve *mühimme* kayıtlarından tespit ettiğimiz bilgilere göre, incelediğimiz dönemde tüfenkçilerin yevmiyeleri 10-13 akçe arasındadır¹⁰¹. Atamaları beylerbeyinin arzı üzerine padişâhın berâtı ile yapılıyordu.

Tüfenkçiler daima görevleri başında bulunmak ve izinsiz olarak kaleden ayrılmamak mecburiyetinde idiler. İzinsiz olarak görevinden ayrılanların ulûfeleri kesilebiliyordu¹⁰². Tüfenkçi sınıfı önemli askeri sınıftan birisi olduğu için eğitimlerine önem veriliyordu. Haftada bir gün ağaları tarafından atış talimi yaptırılırdı. Her tüfekçi neferi kendisine bir şekilde zimmetlenmiş tüfeğinden sorumlu idi. Zaman zaman yapılan yoklamalarda tüfeğinde bir arıza veya noksanlık tespit edilen tüfenkçiden bu zarar tazmin ettiriliyordu¹⁰³.

2.1.1.6. Bevvablar (Kapıcılar)

Kapıları koruyan ve bekleyen görevlilere denilirdi¹⁰⁴. Bunlar görevli buldukları yerlerdeki mülki amirlere ait sarayların ve kalelerin kapılarını korumakla mükellef idiler.

Diğer askeri zümrelerin çoğunda olduğu gibi bunların da komutanları mesabesinde birer kapıcıbaşı ve kethüdaları vardı. 1609-1611 yıllarına ait mevâcib defterlerinden 5 kapıcı neferinin Van Kalesi'nde görev yaptığı anlaşılmaktadır¹⁰⁵. 1755-1756 yıllarında Faş Kalesi ve limanında süvari ve piyade olarak yazılan 198 nefer bevvâb görev yapıyordu¹⁰⁶.

2.1.1.7. Meşaleciler

Aydınlatma vazifesiyle mükellef olanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Meşaleciler, Osmanlı saraylarında ve ordugâhlarda görev yaparlardı¹⁰⁷. Ordugâhın gece yürüyüşlerinde veya geceleyin ordugâhın aydınlatılması işinden meşaleciler sorumlu idi. Osmanlı ordusunda meşalecilik hizmetinin genellikle

¹⁰⁰ Seyyid Muhammed es- Seyyid Mahmud, *Mısır*, s. 181.

¹⁰¹ BA., *Kepeci Ruus* 215, s. 72; *Kepeci Ruus* 218, s. 23; MD 7, 921/2528; MD 15, 276/2324.

¹⁰² BA., MD 3, 542/1569.

¹⁰³ BA., MD 14, 682/982; MD 28, 89/213.

¹⁰⁴ Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, s. 50; Pakalın, *Terimler Sözlüğü* I, s. 212.

¹⁰⁵ BA., MAD 6409, s. 62; MAD 4822, s. 2; MAD 6440, s. 2; MAD 7425, s. 56.

¹⁰⁶ BA., MAD 19296, s. 3.

¹⁰⁷ Pakalın, *Terimler Sözlüğü* II, s. 491; Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, s. 222.

Halep ve Şam Arapları tarafından görüldüğü ifade edilmektedir. Meşalecilerin *meşalecibaşı* denilen bir amirleri de mevcuttu¹⁰⁸.

Van Kalesi adeta bir ordugâh gibi hareketli ve devamlı teyakkuz halinde bulunulması gereken bir konumda olduğu için aydınlatma işi ile ilgili olarak da bir miktar kadrolu meşalecinin kalede bulunduğu anlaşılmaktadır. 1609-1611 yıllarında 10 civarında meşaleci kalede sürekli görev yapıyordu. Mevâcib defterlerinde meşalederân cemaatinin neferleri tek tek incelendiğinde yevmiyelerinin 8-12 akçe arasında olduğu tespit edilmiştir¹⁰⁹.

Meşalecilerin 4'ünün gayrimüslim olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bize Osmanlı askeri teşkilâtı içerisindeki meşalecilerin sadece Halep ve Şam Araplarından karşılanmadığını yerine göre gayrimüslimlerin de bu hizmeti yürüttüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

2.1.1.8. *Mebteran Cemaati*

Mehter; mızıkacı, çadırıcı, kavvas gibi muhtelif manalarda kullanılmıştır. Osmanlı askerî teşkilâtında mehter adıyla iş gören *mebteran-ı alem*, *mebteran-ı abur-ı küçük*, *mebteran-ı hayme* gibi birkaç sınıf bulunmaktadır¹¹⁰. Bunların gördükleri işlerin birbirinden farklı olması münasebetiyle *mehter* adıyla zikredilen askerî sınıfın gerçekte hangi işi yaptığını mevâcib defterlerinden tespit etmek oldukça güçtür.

1609 yılında Van Kalesi'ndeki askerî sınıflar arasında da 5 neferlik bir mehterân cemaati mevcuttur¹¹¹. Bunlar çok büyük ihtimalle mızıkacı mehterlerdir. Evliya Çelebi de Van Kalesi'nde yatsıdan sonra ve seher vaktinden önce mehterhâneler çalıştığını söylemektedir¹¹².

2.1.2. *Yerli Cebeciler*

Harp aletleri levazımı yapan, bunları muhafaza ve harpde mevzilere kadar sevk eden askerilere verilen isimdir¹¹³. Kapıkulu askerlerinin yaya kısmına mensup olan cebecilerin hükümet merkezindeki cebehâne denilen silah deposundan başka önemli hudut kalelerinde de ayrıca büyük silah depoları ve buralarda hizmet gören muhafız cebecileri bulunuyordu¹¹⁴.

¹⁰⁸ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s. 256.

¹⁰⁹ BA., MAD 6409, s. 63; MAD 4822, s. 2; MAD 6440, s. 3; MAD 7425, s. 56.

¹¹⁰ Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 444.

¹¹¹ BA., MAD 6409, s. 63.

¹¹² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, v. 253/b.

¹¹³ Pakalın, *Terimler Sözlüğü I*, s. 262.

¹¹⁴ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s. 5.

Van Kalesi'nde de büyük silah depoları bulunduğundan buraya merkezden cebeci tayini yapılmış, ancak bu cebeciler görevlerini nöbetçi olarak değil, buranın *yerli kulları* olarak daimi statüde devam ettirmişlerdir.

Van Kalesi'nde görev yapan cebecilerin tabii olarak *cebecibaşı* denilen bir komutanları mevcuttu. 1609-1611 yıllarına ait mevâcib defterlerinde Van Kalesi'ndeki cebecibaşının 17 akçe yevmiyye aldığı görülmektedir¹¹⁵. Evliya Çelebi de, Van'daki görevlileri sayarken *beşinci örfî bâkîm* olarak burada görev yapan bir cebecibaşının varlığına işaret etmektedir¹¹⁶.

Yerli cebecilerin mevcudu ve bunların aldıkları yevmiyyeler hakkında 1609-1611 tarihleri arasını ihtiva eden mevâcib defterlerindeki kayıtlara göre kalede cebecibaşı dahil, 7-10 cebeci hizmet vermekteydi. Cebeci askerlerinin yevmiyyelerini tek tek incelediğimizde bunların 7-14 akçe arasında yevmiyye aldıkları görülmektedir¹¹⁷.

1755-1756 yıllarında kuzey-doğu sınırına yakın Batum Kalesi'nde müstahfız ve azebler ile birlikte yazılan 121 neferin bir kısmı yerli cebeci idi. Aynı yıl Ahalkalek Kalesi'nde 20 nefer yerli topçu ve cebeci bulunuyordu¹¹⁸.

2.1.3. Yerli Topçular

Topçu sınıfı, Kapıkulu Ocağı'nın yaya sınıfından olup, cebeci ocağı gibi müstakil bir ocağa sahipti. Top dökmek ve muharebelerde top kullanmak üzere iki ayrı kısımdan müteşekkildi¹¹⁹.

Van Kalesi'ndeki topların kullanılması için merkezdeki topçulardan ayrı olarak bir miktar yerli topçu da bulunuyordu. Bunların birer topçubaşı ve kethüdâları da mevcuttu. Topçubaşı topların bakımı ve topçuların talim ve terbiyesinden sorumlu idi¹²⁰. 1609-1610 yıllarına ait mevâcib defterlerinde, *sertopî* de denilen Van Kalesi'ndeki topçubaşının 22 akçe yevmiyye aldığı ve 31 nefer topçuya kumanda ettiği görülmektedir. Topçu cemaatinin ikinci derecedeki komutanı durumundaki topçu kethüdâsı ise 16 akçe yevmiyye almaktadır¹²¹.

Van Kalesi'ndeki yerlikulu topçular gerektiği hallerde kaleyi muhafaza etmek için burada bulunan topların kullanımından, muhafazasından ve

¹¹⁵ BA., *MAD 4822*, s. 2; *MAD 6440*, s. 2; *MAD 7425*, s. 56.

¹¹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, v. 253/b.

¹¹⁷ BA., *MAD 6409*, s. 62; *MAD 4822*, s. 2; *MAD 6440*, s. 3; *MAD 7425*, s. 56.

¹¹⁸ BA., *MAD 19296*, s. 3.

¹¹⁹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s. 35; Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 512.

¹²⁰ BA., *MD 28*, 186/435.

¹²¹ BA., *MAD 6440*, s. 3; *MAD 4822*, s. 3; *MAD 6409*, s. 63.

bakımından sorumlu idi. Merkezdeki ve kalelerdeki topçular kanun gereği haftada 2 gün talim yapmak mecburiyetinde idiler¹²². Bu itibarla muhtelif zamanlarda Van beylerbeyine gönderilen hükümlerle, topçuların talimlerine dikkat etmesi ve amirleri tarafından bu işin muntazam olarak yapılması emredilmiştir¹²³.

Van Kalesi'ndeki yerli topçuların sayısı 32-35 arasındadır. Van Kalesi'ndeki topçular teşkilât olarak 1 cemaat, 3 bölükten müteşekkildir.¹²⁴ Topçu neferlerin yevmiyeleri tek tek incelendiğinde, bunların 9-15 akçe arasında ulûfe tasarruf ettikleri tespit edilmektedir¹²⁵. 1755-1756 yıllarında kuzey-doğu hududundaki Ahalkalek Kalesi'nde cebeciler ile birlikte yazılmış 20 nefer yerli topçu görev yapıyordu¹²⁶.

2.1.4. Van Gilmânı

Osmanlı askerî teşkilâtında *gilmân-ı acemiyan-ı İstanbul*, *gilmân-ı bağçe-i Edirne*, *gilmân-ı enderun*, *gilmân-ı hassa*, *gilmân-ı saray-ı amire* gibi *gilmân* kelimesi ile anılan sınıflar mevcuttu. Bunlar genellikle, padişahın hususî köleleri olup, sarayın ilgili birimlerinde görev yapan iç oğlanlarıdır¹²⁷. Bugüne kadar yapılan araştırmalarda, merkezdeki *gilmân* sınıfları hakkında bilgi bulunmasına rağmen, eyaletlerdeki *gilmân* sınıfının varlığına ve bunların fonksiyonuna dikkat çekilmemiştir.

Van Kalesi'nde, *cemaat-i gilmân-ı Van* olarak adlandırılan bir askeri sınıf görev yapmaktadır. Van'ın kadrolu askerleri olan bu *gilmân* askeri zaman zaman Tebriz ve Nahcivan *gilmânı* tarafından da desteklenmiştir. Van'ın muhafazaya muhtaç olduğu yıllarda *gilmân-ı yemin ve yesar-ı Tebriz* ile *gilmân-ı yemin ve yesar-ı Nahcivan* cemaatleri, Van Kalesi'ni muhafaza etmek üzere buraya gelmişlerdir.

Van Kalesi'nde görev yapan gerek buranın kadrolu *gilmânı*, gerekse Tebriz ve Nahcivan *gilmânının* zaman zaman *yemin ve yesar* kulları olarak zikredilmeleri bunların *altı bölük halkı* olarak nitelendirilen kapıkulu süvarilerinden *sağ ve sol ulûfeciler* olabileceğini akla getirmektedir.

Muhtelif belgelerde Van Kalesi'nde görev yapan *Sağ ve Sol Kol Ağalarına* da rastlanmaktadır. Ancak mevâcib defterlerinde, sağ ve sol kol ağalarının

¹²² Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s. 52.

¹²³ 17 Ekim 1576 (25 Receb 984) tarihinde Van beylerbeyine gönderilen hükümlerle, vilayet dahilindeki silah ve mühimmata dikkat etmesi, topçu, süvari ve tüfenkendâzların talimleriyle meşgul olması ve Van Kalesi'ndeki topçuların topçubaşı Mahmûd tarafından talim ve terbiye edilmesi emredilmiştir. BA., MD 28, 89/213, 186/435.

¹²⁴ BA., MAD 4822, s. 3; MAD 6440, s. 3; MAD 7425, s. 57.

¹²⁵ BA., MAD 4822, s. 3; MAD 6440, s. 3.

¹²⁶ BA., MAD 19296, s. 3.

¹²⁷ Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 664-665.

kumandası altında bulunan sağ ve sol bölük halklarının isimleri mevcut değildir. Bu ağaların Van Kalesi'nde bulunması, bunların kumandası altında bulunan belirli bir zümrenin de burada hizmet verdiğini göstermektedir. Kanaatimize göre, sağ ve sol kol ağalarının kumandası altındaki *sağ ve sol bölük halkı* veya *ulûfeciyan-ı yemin ve yesar bölükleri*, mevâcib defterlerine *gılmân-ı Van* olarak kaydedilmişlerdir. Van Kalesi'ndeki gılmân cemaatinin birer ağaları, kethüdâları ve kâtibleri de mevcuttu.

Van'ın 1548'de Osmanlılar tarafından fethinden sonraki ilk yıllardan itibaren, buraya kapıkulu süvari sınıfına mensup askerlerin geldiği ve hizmet verdikleri görülmektedir.

10 Mayıs 1554 tarihli bir ruus kaydında, Van Kalesi'nde 52 nefer gılmân bulunduğu ve bunlara ilaveten 3 nefer *gılmân-ı cedûl* daha yazıldığı görülmektedir¹²⁸. Daha sonraki yıllarda Van Kalesi'nde hizmet veren gılmân sayısında bir fazlaşma olduğu görünmektedir. 1609 yılında Van Kalesi'nde 417 gılmân mevcuttur. Bu artışın Osmanlı-Safevî mücadelesi sebebiyle, Van Kalesi'nin muhafazasına verilen önem neticesinde olduğu şüphesizdir. 1609-1611 yılları arasında gılmân sayısı 400-450 civarında iken, 1611 yılı Masar mevâcibi döneminde 309'a düştüğü görülmektedir. Van Kalesi'ndeki gılmân cemaati zikredilen yıllarda 40 bölük halinde teşkilâtlanmıştır. Her bölükte genellikle 10 nefer bulunmaktadır. 1611 yılında bazı bölüklerdeki nefer sayısı düşmüş ve 2, 3, 4, 5 ve 7 neferli bölüklere de rastlanmıştır. Gılmân yevmiyeleri incelendiğinde ise, 10-20 akçe arasında değiştiği ancak 10-15 akçe arasında yoğunlaştığı tespit edilmektedir¹²⁹. Daha önceki yıllara bakıldığında, bu yevmiyelerin pek farklı olmadığı da tespit edilebilmektedir. 4 Ağustos 1570 tarihli bir *ruus* kaydında Van gılmânı cemaatindeki 3 neferin yevmiyesi 14, 15 ve 19 akçe olarak gösterilmiştir¹³⁰.

2.1.5. Mülâzımlar

Kanunî Sultan Süleyman sefere çıktığında, kapıkulu süvarilerinin eskilerinden *mülâzım* ismiyle 300 kişi ayırarak bunları emirberlikte ve dairesi muhafızlığında istihdam eder, sefer dönüşünde ise, hizmetlerine mükâfat olarak bunlara padişah vakıflarından bazılarının mütevelliliğini, büyükçe mukataaların idaresini ve cizyelerin tahsili gibi hizmetleri bir nevi mültezimlik sıfatıyla kendilerine verirdi. İşte bu gibi vergi ve cizye tahsiline memur edilen süvarilere *mülâzım*, onların hizmetleri karşılığı olarak verilen tahsil ücretine de *gulâmiye* denilmiştir. Kanunî zamanında sadece merkezdeki süvarilere mülâzımlık görevi

¹²⁸ BA., *Kepeci Ruus* 210, s. 90-91.

¹²⁹ BA., *MAD 4381*, s. 99-235; *MAD 7425*, s. 6-15.

¹³⁰ BA., *Kepeci Ruus* 221, s. 29.

verildiği halde 1603 yılından itibaren bu görev taşradaki sipahilerin isteği üzerine onlara da verilmeye başlanmıştır. Ancak mülâzımların cizye kâğıtlarını peşin para ile başkalarına satmaya başlamaları ve tahsil işini alan kişilerin de bu işi suistimal ederek reayadan fazla para talep etmeleri üzerine bu usul IV. Murad zamanında terk edilmiş ve süvarilere ulûfelerinden başka bir şey verilmemiştir¹³¹.

Van Kalesi'ndeki askerî sınıflar içerisinde *cemaat-i mülâzıman-ı Van* diye adlandırılan bir sınıfa da rastlanmaktadır. Bunlarla alakalı bilgilerimiz 26 Haziran 1554 tarihli bir buyruğuda, 17 neferlik *mülâzıman-ı Van cemaatine* muharebelerdeki yararlılıkları üzerine düşenden gönüllü gediği tevcih edildiği belirtilmektedir¹³².

Van Kalesi'nde görev yapan bu mülâzımlar, muhtemelen Kanunî'nin İran seferi dönüşünde burada mülâzım olarak bıraktığı süvariler olmalıdır. Daha sonraki yıllarda Van Kalesi'nde böyle bir sınıfa rastlayamamış olmamız merkezdeki teamüle uygun olarak bu görevlerinden alınmış olabileceklerini düşündürmektedir.

2.1.6. Azebler

Osmanlı askerî teşkilâtındaki azeb sınıfının varlığı, Yeniçeri Ocağı'nın kuruluş yıllarından önceye kadar gitmektedir. Bu askerî sınıf önceleri yeniçerilerin önünde harbeden yaya askerleri olarak anılmış, daha sonraları genişleyerek *kale* ve *deniz azebleri* olarak iki kısma ayrılmıştır. 1501 senesinde Midilli'nin muhafazası için buraya azeb kuvvetleri sevk edilmiş ve bundan sonra azeblerin devlet hazinesinden maaşlı olarak kale hizmetinde bulunmaları münasip görülerek kalelere muhafız olarak maaşlı azebler konulmuştur¹³³.

Van Kalesi'nde hizmet verdiğini gördüğümüz azebler de, kale ve deniz azeblerinden müteşekkil olup, *serhadkulu* denilen kuvvetlerin yaya kısmına mensupturlar. 1633-1634 (1043) yılında Van Gölü'nde 33 azebân gemisi mevcut olup bu gemiler deniz azebleri ile donatılmıştı¹³⁴.

Van Kalesi'ndeki azebler, kalenin muhafazası ve ağaları ile birlikte beylerbeyinin emri altında muharebelere katılmanın yanısıra, gece ve gündüz 50 kişi ile kapı nöbeti tutmak, gemi köprü ve zedyânlar ile kale mühimmatı için Bayezid'den ağaç ve kereste getirmekle de yükümlü idiler¹³⁵.

¹³¹ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları II*, s. 157-161.

¹³² BA., *Kepeci Ruus* 211, s. 127.

¹³³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. 2, TTK, 4. Baskı, Ankara 1983, s. 574.

¹³⁴ BA., *D.B.ŞM* 167, s. 8.

¹³⁵ BA., *MD* 6, 464/1003.

Azebler, bağlı buldukları kale dahilinde bulunmak zorunda olup, bu görevlerinden izinsiz olarak ayrılamazlardı. 7 Ekim 1560 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümlerle, Van'daki *gönüllü, azeb ve tüfenkeçi taifesinden* hizmetlerinden izinsiz olarak ayrılanların ulûfelerinin kesilmesi emredilmiştir¹³⁶.

Azebler, kalelerde bulunan diğer ulûfeli askerler gibi bir kışlada kalmıyorlardı. Ancak kale dışında ikamet etmeleri de yasaklanmıştır. Bu itibarla kale dahilinde, yani sur içinde evler inşa edip oturmaları şart koşuluyordu¹³⁷.

Van Kalesi'ndeki azebler ve Hisarerleri, İran'dan feth olunan yeni kalelerin muhafazası için nöbetçilik suretiyle buralara da gönderilebiliyorlardı. Mesela, 25 Aralık 1613 tarihinde Van'da olan dizdârlara ve azeb ağalarına gönderilen bir hükümlerle, yeni fetholunan Alpak Kalesi'nin muhafazası için azeb ve Hisarerlerinden her üç ayda 20'şer nefer *yarar azeb ve hisar erini nevbet ile tayin edip*, hizmetin ifası emredilmiştir¹³⁸.

Azebler, beylerbeyinin arzı ve padişahın berâtı ile ilgili mahallerden seçiliyordu. Beylerbeyiler, merkezden müsaade edildiği kadar azeb tayinini yapar ve defterlerini tanzim ederek İstanbul'a gönderirdi¹³⁹. Azeb cemaati bu yönüyle bölge insanı için bir çeşit istihdam kaynağı olan askerî sınıflardan birisi idi.

Osmanlı kalelerinde görev yapan azeb kuvvetlerinin en büyük amiri *azeb ağası* idi. Azeb ağalarının hizmetlerine karşılık kendilerine ulûfe tevcih edildiği gibi, zeamet de tasarruf edebiliyorlardı¹⁴⁰. 1609 yılında Van Kalesi azebân cemaati ağası olan Hasan Ağa'nın yevmiyesi ise 46 akçedir¹⁴¹.

4 Temmuz-29 Eylül 1609 tarihli mevâcib defterindeki Van Kalesi'ndeki azebân cemaati neferleri tek tek incelendiğinde bunların içerisinde 26 akçe yevmiye alan kethüdâ Abdullah'a tesadüf edilmektedir¹⁴². Bu kayıt, diğer askerî sınıflarda olduğu gibi, azebân cemaatinde de bir kethüdâ olduğunu göstermektedir.

¹³⁶ BA., MD 3, 542/1569.

¹³⁷ Mesela, Van beylerbeyine gönderilen 28 Haziran 1568 tarihli bir hükümlerle, Erciş Kalesi'nin hisarerlerinin ve azeblerinin kaleden dışarıda oturduklarının haber alındığı bildirilmiş, hisar içinde evler inşa edip oturmaları ve kabul etmeyenlerin isimlerinin yazılıp gönderilmesi emredilmiştir. BA., MD 7, 582/1636.

¹³⁸ BA., MD 80, 204/513.

¹³⁹ BA., MD 5, 311/809.

¹⁴⁰ BA., *Kepeci Divan* 81, s. 43.

¹⁴¹ BA., MAD 6409, s. 4.

¹⁴² BA., MAD 6409, s. 4.

Van Kalesi'ndeki azeblerin mevcudu, 1609-1611 yıllarında 295-324 nefer arasında değişmiştir¹⁴³. Azeb mevcudunun 300 civarında olması, bu askerî sınıfın Van Kalesi'ndeki önemli bir kuvvet olduğunu göstermektedir.

Van Kalesi'nin muhafazasının tehlikeye düştüğü sıralarda, 300 neferlik bu azeb kuvvetine takviye de yapılmıştır. 1 Nisan 1636'da Revan'ın Safevîler eline geçmesi ile Van Kalesi tekrar bir hudut kalesi hüviyetine bürünmüş ve bu sebeple buradaki askerî gücün takviyesi yönünde çalışmalar yapılmıştır. Bu meyanda Van beylerbeyine gönderilen 22 Haziran 1636 tarihli hükümler ile Van kullarının 2000 atlı ve 1000 nefer piyade hisar eri (azeb, müstahfız) olmak üzere tekmîli için *cenke ve harbe kadir yarar Rûm yiğitlerinden* asker yazılması emredilmiştir¹⁴⁴.

Van Kalesi azebân cemaati, bölükler halinde teşkilatlanmıştır. Her bölükte genellikle 10 nefer azeb bulunmakta idi. Van Kalesi'ndeki azeblerin mevcudu 300 nefer civarında olduğu için genellikle 30 azeb bölüğüne ayrılmışlardır¹⁴⁵.

Azebân cemaati içerisinde azeb askerinden başka bazı görevlilere de rastlanmaktadır. Mesela 4 Temmuz-29 Eylül 1609 (Recec 1018) tarihinde Van Kalesi azebân cemaati içerisinde 16 akçe yevmiyyeli 1 çavuş; 10 akçe yevmiyyeli 1 imam; 10'ar akçe yevmiyyeli 2 bevâb ve 13 akçe yevmiyyeli 1 neccâr bulunmaktadır¹⁴⁶. Mevâcib defterlerinden azeb yevmiyyeleri tek tek incelendiğinde 9-14 akçe arasında olduğu tespit edilmektedir. Ancak yevmiyelerin çoğu 9-10 akçedir¹⁴⁷.

Mukayese maksadıyla, herhangi bir dış tehdide maruz olmayan Mardin Kalesi'ndeki azeban sayısı aynı yıl sadece 112'dir¹⁴⁸. Van Eyaleti bünyesinde olup ancak Van Kalesi'ne göre daha içte ve küçük olan Ahlat Kalesi'nde 1742 yılına ait yoklama defterindeki verilere göre 161, Adilcevaz Kalesi'nde ise 203 azeb bulunuyordu¹⁴⁹. 16. yüzyılın ilk çeyreğinde iç kale hüviyetindeki Harput'ta 42 azeban mevcudu vardı¹⁵⁰. Mısır'da 16. yüzyılın başlarında 500, ortalarında 700, sonlarında ise 1000 nefer azeban sınıfı mevcuttu. Mısır Kanunnâmesi'ne göre bu sayının 1000'i aşmaması emredilmiştir¹⁵¹. 16. yüzyılın sonlarında önemli

¹⁴³ BA., *MAD 16366*, s. 109; *MAD 7425*, s. 67-77.

¹⁴⁴ BA., *MD 86*, 2/4, 3/5.

¹⁴⁵ BA., *MAD 6409*, s. 1,34; *MAD 7425*, s. 56-77.

¹⁴⁶ BA., *MAD 6409*, s. 4.

¹⁴⁷ BA., *MAD 6409*, s. 1-34.

¹⁴⁸ Kılıç, "Mardin", s. 427

¹⁴⁹ Kılıç, *Adilcevaz ve Ahlat*, s. 77.

¹⁵⁰ Ünal, *Harput*, s. 48.

¹⁵¹ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *Mısır*, s. 200.

hudut kalelerinden biri olan Basra Kalesi'nde ise 450 civarında azeb askeri bulunuyordu¹⁵². 17. Yüzyılın ortalarında Erzurum Kalesi'ndeki azeb mevcudu 178-200 arasında değişmiştir¹⁵³. 1571-1572 yıllarında Kıbrıs'taki kalelerde (Lefkoşa, Girne Baf, Magosa ve Limasol) toplam 882 nefer azeb olup mevâcib tasarruf etmektedirler. 1642 yılında aynı kalelerdeki azeb sayısı 781 olup daha önceki dönemden farklı olarak tımar tasarruf ettikleri ifade edilmektedir¹⁵⁴. Kefe Kalesi'nde 1520'lerde 94 azeb bulunmaktaydı¹⁵⁵.

2.1.7. Müstahfızlar (Hisarerleri)

Kale muhafazası hizmetinde bulunan askerler hakkında kullanılan bir tabirdir. Osmanlı vesikalarında *hisar eri* ve *müstahfız* eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Müstahfızlar da azebler gibi hafif piyade sınıfındandı. Müstahfızların köken itibarıyla hangi sınıfa mensup oldukları konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, bunların yeniçeri kökenli olduklarını ifade etmektedir¹⁵⁶. Midhat Sertoğlu ve Mehmet Zeki Pakalın ise, müstahfızların tımar tasarruf eden kale muhafızları olduğunu ileri sürmektedirler¹⁵⁷.

Kanûnî dönemine ait *Timâr ve Taşra Teşkilâtı Kanunnâme-i Hümayûnu*'nda ise hisarerleri;

Her kal'anın cebehânesi ve top ve tüfengi ve yerağ ve cemî' âlât-ı barb hıfzına (kâdir) dizdâr ve ketbüdâ ve neferâtı vardır ki, ta'yin olundukları kal'anın burîc u bârûsunu leyl ü nebâr deverân u güzêrân ederler. Dâ'im hizmetleri kal'aların hıfz u birâsetidür. Bu tâifeye hisâr erleri derler. Ve dizdâr ve ketbüdâ ve neferâtının icmâllü timârları vardır; gedik i'tibâr olunmuşdur, arpalık gibidir. Hizmetlerinde dâ'im ve kâ'im olduklarıncâ timâr ve gedükleri bilâ-sebeb ellerinden alınub âbara verilmez... Ve dahi bunların azl ü nasbı ve rabtı dizdârlara mahsûsdur, arzlarına i'tibâr olunur¹⁵⁸

şeklinde tarif edilmişlerdir.

¹⁵² Özbaran, *Sınırdaki Osmanlı*, s. 221-222.

¹⁵³ Pamuk, *Erzurum*, s. 139.

¹⁵⁴ Dündar, *Kıbrıs*, s. 176.

¹⁵⁵ Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000, s. 176.

¹⁵⁶ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 327.

¹⁵⁷ Bkz. Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 630; Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, s. 234.

¹⁵⁸ Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri 4*, s. 480-481.

Müstahfız veya hisarerleri bu şekillerde tanımlanmasına rağmen, Van Kalesi'nde görev yapan müstahfızların durumu bunlardan hiçbirisine uymamaktadır.

Kanunnâmede hisarerlerinin tımâr tasarruf ettikleri açıkça belirtilmesine rağmen, incelediğimiz dönemde Van Kalesi'ndeki müstahfızların hepsi ulûfeli olup, tımâr tasarruf eden hiçbir müstahfıza tesadüf edilememiştir. Tımâr tasarruf etmek isteyen bazı müstahfızlar olmuşsa da onların bu istekleri de merkezden olumlu karşılanmamış ve ulûfe tasarruf etmeleri yönünde kararlar çıkmıştır. Mesela, *Erciş Kalesi müstahfızlarından ve güberçile kârhânesi ustalarından Murad Divâne oğlu Mehmed'e ulûfesine bedel tımâr* tevcih edilmek istenmiş ancak bu istek Divân-ı Hümayûn'da reddedilmiştir¹⁵⁹.

Müstahfızların ulûfe tasarruf etmeleri; onların malûl ve cürüm sahibi yeniçeriler olabileceğini akla getirmesine rağmen, böyle olmadıkları da tespit edilmektedir. Zira çeşitli zamanlarda Van beylerbeyine gönderilen hükümlerle, Van Kalesi'ndeki hisareri taifesinin sayısının fazlaştırılması için *cenk ve harbe kadir yarar Rûm yiğitlerinden* yeni hisareri yazması istenmiştir¹⁶⁰.

Yukarıdaki mülahazaların ışığı altında, Van Kalesi'ndeki müstahfızların, ne tımâr tasarruf eden kale muhafızları, ne de ihtiyar ve cürüm sahibi yeniçeriler olmadıkları, kalenin muhafaza hizmetinde bulunan ulûfeli askerler olduğu ve bu askerlerin zaman zaman mahallinden karşılandığını söylemek mümkündür.

Hisarerleri, dizdarların maiyetinde olmasına rağmen birer ağaları da mevcuttu¹⁶¹. Bu ağaların varlığına Evliya Çelebi de dikkat çekmekte ve Van Kalesi'ndeki *yirmi dördüncü örfî bâkim* olarak *hisar eri ağasını* göstermektedir¹⁶². Ancak, bu hisar eri ağası azeb ağası gibi yetkili değildir. Hisarerleri ile ilgili konularda daha çok dizdârların salâhiyetli oldukları görülmektedir.

Hisarerleri, kale muhafızlığının yanısıra, gerekli görülen hallerde diğer askerler gibi kalenin tamir ve bakıma muhtaç olan yerlerinin onarılması işinde de hizmet veriyorlardı. Van Kalesi'nin Safevi tehdidinde olduğu 1636 yılında kalenin etrafındaki hendeğin genişletilmesi ve gölden bu hendeğe kanallar açılarak su getirilmesi işinde hisar eri taifesinin de tahammül ve yeteneklerine

¹⁵⁹ 17 Kasım 1571 tarihli hüküm: BA., MD 15, 182/1512.

¹⁶⁰ Van beylerbeyi Dilâver Paşa'ya gönderilen 22 Haziran 1636 tarihli hüküm: BA., MD 86, 2/4.

¹⁶¹ Van beylerbeyi Dilâver Paşa'ya gönderilen 28 Haziran 1636 tarihli bir hükümde, Van Kalesi'nin tamirinde hizmeti geçen ... *azeb ve hisar eri taifesinin ağa ve dizdârları*... ibareleri yer almaktadır. BA., MD 86, 4/7.

¹⁶² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme 3-4*, v. 253/b.

göre bir hizmet yerinde görevlendirildiği ve bu hizmetlerine mukabil ağalarının bir *hil'at* ile ödüllendirildiğini tespit etmekteyiz¹⁶³.

Hisarerleri de azebler gibi kale dahilinde oturmak zorunda idiler¹⁶⁴. Gerekli görüldüğü zaman, İran tarafından fetholunan kalelerin muhafazasına *nöbetçilik* suretiyle gönderildikleri de olurdu¹⁶⁵.

1609-1610 yıllarında Van Kalesi'ndeki müstahfız mevcûdu 249-321 arasında değişmektedir. Ancak müstahfız mevcudunun genellikle 300 civarında olduğu anlaşılmaktadır¹⁶⁶. Müstahfızlar da kaledeki diğer askerî sınıflar gibi bölükler halinde teşkilâtlanmışlardı. Her bölükte genellikle 10 nefer bulunurdu. Ancak, bölüklerdeki nefer sayısının ölüm, azil ve benzeri sebeplerle 10'dan aşağıya düştüğü de olurdu. Mesela, 30 Eylül-27 Aralık 1609 (Reşen 1018)'da 300 olan müstahfız sayısı 158'e düşmüş ve bu 158 kişilik müstahfızan cemaati 25 bölüğe ayrılmıştı. Müstahfızların yevmiyeleri tek tek incelendiğinde genellikle 7-8 akçe arasında olduğu tespit edilmiştir. Ancak 11 akçe alan müstahfızlara rastlandığı gibi 3 akçe ulûfe alanlar da mevcuttu¹⁶⁷.

16. yüzyılın ilk yarısında Kahire Kalesi'nin müstahfız sayısı 1000, 17. yüzyılın başlarında ise 1130 idi¹⁶⁸. 1571-1572 yıllarında Kıbrıs'taki Lefkoşa, Magosa, Baf, Girne ve Limasol kalelerinde toplam 882 nefer müstahfız görev yapıyordu. 1642 yılında bu sayı 870 nefer idi¹⁶⁹. 1636 yılında dış baskıdan uzak Mardin Kalesi'nde sadece 25¹⁷⁰, Harput Kalesi'nde ise 1523'de 42 müstahfız bulunuyordu¹⁷¹. 17. yüzyılın ortalarında Erzurum Kalesi'ndeki müstahfız sayısı 200-281 arasındadır¹⁷². Uzak merkezlerden biri olan Kefe Kalesi'nde 1520'lerde 96 müstahfız görev yapıyordu¹⁷³. Van'a yakın olan Ahlat Kalesi'nde 1742 yılında 91, Adilcevaz Kalesi'nde ise 117 müstahfız bulunmaktaydı¹⁷⁴. 1755-1756'da Erzurum Kalesi'nde birlikte yazılan Müstahfız ve azeb sayısı 459'du. Kars

¹⁶³ BA., MD 86, 3/5, 4/7.

¹⁶⁴ BA., MD 7, 582/1636.

¹⁶⁵ Fetholunan Alpak Kalesi'nin muhafazası için her üç ayda 20'şer nefer yarar azeb ve hisar erinin nebet ile Alpak Kalesi'ne tayini için 25 Aralık 1613 tarihinde Van'da olan dizdârlara ve azeb ağalarına bir hüküm gönderilmiştir. BA., MD 80, 204/513.

¹⁶⁶ BA., MAD 16366, s. 109.

¹⁶⁷ BA., MAD 4822, s. 3-10.

¹⁶⁸ Seyyid Muhammed es-Seyyid Mahmud, *Mısır*, s. 198.

¹⁶⁹ Dündar, *Kıbrıs*, s. 172.

¹⁷⁰ Kılıç, "Mardin", s. 424.

¹⁷¹ Ünal, *Harput*, s. 49.

¹⁷² Pamuk, *Erzurum*, s. 139.

¹⁷³ Öztürk, *Kefe*, s. 170.

¹⁷⁴ Kılıç, Adilcevaz ve Ahlat, s. 77.

Kalesi'nde de birlikte yazılan müstahfız ve azeblerin mevcudu toplam 121'dir¹⁷⁵. Aynı yıllarda Erzurum, Kars, Trabzon ve Çıldır eyalet bölgelerindeki kalelerden Tortum Kalesi'nde 20, Micinkerd'de 20, Hınıs'da 111, Batum'da (azeb ve cebeciler ile birlikte) 121 ve Ardanuc'da 120 müstahfız bulunuyordu¹⁷⁶.

2.1.8. Martoloslar

Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerdeki yerli Hıristiyanların bazılarını askerî amaçlı hizmetlerde kullanmış ve bunların silah taşımalarına da müsaade etmiştir¹⁷⁷. Daha ziyade hudut kalelerinin ve derbendlerin muhafazası ile görevlendirilen bu askerler *voynuk*, *martolos* ve *eflak* gibi bazı sınıflara da ayrılmışlar ve bazen muharip asker ve bazen inzibat görevlisi olarak kale, geçit ve derbendleri beklemişlerdir¹⁷⁸.

Martoloslar hakkında bilgi veren kaynaklarda, sadece Rumeli'de bulunan martolosların varlığına işaret edilmesine rağmen, Van'da da *martolos* diye anılan bir askerî sınıfın bulunduğu görülmektedir. 3 Şubat 1579 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümlerle, Göğercinlik Kalesi civarındaki İran gemilerini mağlup etmek için Van Gölü'nde yapılması gereken kayıkların masrafı ve içlerine konacak martolosların ulûfesi için gerekli olan paranın Diyarbekir'den verilmesi hususunda emir verildiği ve Göğercinlik Kalesi'ni almaya gayret etmesi istenmiştir¹⁷⁹.

Yukarıdaki hükümden de anlaşılacağı üzere, Van Kalesi'nde de Rumeli'deki hudut kalelerinde olduğu gibi martoloslar mevcuttu. Ancak bunlar hakkındaki bilgilerimiz sadece bu hükümden ibaret olduğu için sayıları ve aldıkları ücretler hakkında pek fazla bir şey söylemek mümkün değildir¹⁸⁰.

¹⁷⁵ BA., *MAD 19296*, s. 2-3.

¹⁷⁶ BA., *MAD 19296*, s. 2-3.

¹⁷⁷ Pakalın, *Terimler Sözlüğü II*, s. 410.

¹⁷⁸ Yavuz Ercan, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Voynuklar*, T.T.K., Ankara, 1986, s. 8-9.

¹⁷⁹ BA., *MD 32*, 303/554. Van gölünde yapılacak gemilerin masrafı ve içlerine konulacak martolosların ulûfesine mukabil Van beylerbeyi para talep ettiğinde verilmesi hakkında Diyarbekir beylerbeyine ve defterdârına da aynı tarihli bir hüküm gönderilmiştir. Bkz. BA., *MD 32*, 303/555.

¹⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan martoloslar hakkında geniş bilgi için bkz. Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul, 1990.

2.2. Mubafaza Hizmetinde Bulunan Merkez Kaynaklı Askeri Sınıflar

Muhafaza maksadıyla gerek duyulduğu hallerde, *nöbetçilik* suretiyle bazı askerî sınıfların kalelerde görev yaptığı görülmektedir. Bu şekilde gönderilen askerlerin büyük bir kısmını *Dergâh-ı Alî Yeniçerileri* oluşturmaktadır. Bu şekilde kalelerde bulunan askerler geçici ancak yapılan görev sürekli idi.

Muhafaza hizmetine gelen askerler uzun süre ilgili kalede kalacaklarından bütün teşkilâtları ile (ağa, kethüdâ kâtip v.s.) geliyorlardı. Bunların ulûfeleri de muhafazada kaldıkları sürece kalelerin yerli kulları ile birlikte yerinde ödenirdi. Muhafaza hizmetindeki askerlerin isimleri ve ulûfeleri görev yaptıkları kalelerin mevâcib defterlerine kaydolunur ve üçer aylık ulûfe tahsisatında bunlar için ödenecek para da diğerleriyle birlikte gönderilirdi.

2.2.1 Dergâh-ı Alî Yeniçerileri

Huduttaki kalelerin Osmanlılar tarafından fethinden itibaren Dergâh-ı Alî yeniçerilerinden muhtelif sınıflara mensup askerler buralara muhafaza hizmeti için gönderilmişlerdir. Sayılarını tam olarak bilmememize rağmen, fetihten hemen sonra bir miktar yeniçerinin Van Kalesi'nde kaldığı bazı ruus kayıtlarından anlaşılmaktadır¹⁸¹.

Van'da bulunan Dergâh-ı Alî yeniçerileri muhtelif sınıflara mensup idiler. Bunlarla ilgili mevâcib kayıtlarında bu sınıfların isimleri zikredilmekle beraber, icmâl niteliğindeki bazı kayıtlarda ise, *ba'zı yeniçeriyân-ı dergâh-ı alî ki der muhafaza-i kal'a-i Van* şeklinde ibareler kullanılmış ve sınıf belirtilmeden toplam nefer sayısı verilmiştir.

Van Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunan yeniçeriler içerisinde ağa bölükleri, cemaat ve sekban bölükleri ortalarına mensup askerler bulunuyordu. Muhtelif kayıtlardan tespit ettiğimiz bilgilere göre, yeniçeri ocağı bünyesinde bulunan *seksönçü*, *zağarcı*, *mataracıyan* ve *sakayan* cemaatlerine mensup askerler de zaman zaman Van Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunmuşlardır. Mesela, İstanbul'dan Van'a varıncaya kadarki *ehl-i örf* ve *ehl-i şer'* mensuplarına yazılan 29 Ekim 1633 tarihli bir emr-i şerîfle, yeniçeri ocağı tarafından Van'ı muhafazaya tayin edilen zağarcıbaşının maiyetindeki askerleri ile acilen Van'a yetişmeleri için gerekli olan davar ve asker temini işini aksatmadan yapmaları istenmiştir¹⁸². Bunun yanı sıra 1635-1636 yıllarında Van anbarından Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin nafakaları için verilen buğday dağıtımını gösteren bir zahire defterindeki bilgilere göre, mezkûr yılda Van Kalesi'nde bir *seksönçübaşı* (*ser*

¹⁸¹ BA., *Kepeci Ruus* 209, s. 87, 110.

¹⁸² Milli Kütüphane, *Harput Şer'iyye Sicili* 386, s. 331.

seksoni) ve maiyetinde bir miktar *seksan*, *mataracıyan* ve *sakayan* askerleri de bulunmaktadır¹⁸³.

Van muhafazasındaki Dergâh-ı Alî yeniçerileri, buradaki yerlikulu yeniçerilerden ayrı olarak kendilerine tahsis edilen kışlalarda ikamet ederlerdi¹⁸⁴. Kalelerde muhafızlık eden kapıkulu yeniçerilerini diğer yerlikulu yeniçerilerden tefrik için *odalı yeniçeriler* de denilirdi¹⁸⁵. Muhafaza hizmetinde bulunan yeniçerilerin iâşeleri de muhafazada buldukları müddetçe mahallinden karşılanırdı.

1606-1641 yılları arasındaki mevâcib defterleri incelendiğinde, Van Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunan yeniçeri sayısının 260-1369 nefer arasında değiştiği görülmektedir¹⁸⁶. Yeniçeri mevcudundaki bu artış ve eksilmeler, gelişen siyasî olaylarla alakalı idi. Nitekim 1619 yılında 633 olan yeniçeri mevcudunun 1620 yılında 320'ye, 1622 yılında ise 261'e düşmesi bir tesadüf değildir. 1618 yılında İran'la yapılan mütarekenin ardından Van hududunda 1623 yılına kadar kısmi bir sükûn dönemi yaşanmıştır. Bu itibarla buraya gönderilen muhafız yeniçeri mevcudunda bir azalma olmuştur.

İran'la yeniden harplerin başladığı 1623 yılından itibaren yeniçeri mevcudunda yeniden artış başlamışsa da, Safevilerin Bağdad'ı muhasarası üzerine Bağdad'ın muhafazasına daha da önem verilmiş ve 1623-1624 yıllarında Van Kalesi'ndeki yeniçeri mevcudu 260'a düşmüştür. 1633 yılında Tebriz ve Bağdad Safevilerin elindedir. Bu bakımdan, Van tekrar hudut eyaleti konumuna gelmiş ve Safevi tehdidi altına girmişti. Nitekim bu yıllarda Van muhasara edilmiş, bunun üzerine buraya yeniden asker takviyesi yapılarak, Van Kalesi'ndeki muhafız yeniçeri mevcudu 1130'a çıkarılmıştır. Daha sonraki yıllarda (1637-1641) Van Kalesi'ndeki Dergâh-ı Ali yeniçerilerinin mevcudu 329-390 nefer arasında kalmış, ancak bu sayı 1641 yılında tekrar fazlalaşarak 1369'a yükselmiştir.

¹⁸³ BA., *D.B.Ş.M.* 167, s. 6, 44.

¹⁸⁴ 15 Temmuz 1577 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümle, Südde-i Sa'adet bölük halkından ve yeniçerilerden Van muhafazasına tayin edilip gönderilenleri, eskiden beri kul taifesinin kondukları yere yerleştirmesi emredilmiştir. BA., *MD* 31, 42/104.

¹⁸⁵ Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları I*, s. 330.

¹⁸⁶ BA., *MAD* 16347 (defterin sayfaları numaralanmamıştır); *MAD* 5538, s. 4-12, 18-26; *MAD* 6718, s. 207-216, 395-413, 615-876; *MAD* 6819, s. 3, 328-335; *MAD* 6822, s. 537, 948, 955; *MAD* 7230, s. 483; *MAD* 6709, s. 328, 329, 735, 744; *MAD* 6711, s. 834-842, 918-925; *MAD* 16413, s. 1; *MAD* 6727, s. 62-70, 186-204; *MAD* 6704, s. 292; *MAD* 7223, s. 639; *D.YNÇ* 33726, s. 2-11; *MAD* 6692, s. 981; *MAD* 6145, s. 312, 321; *D.YNÇ* 33695, s. 2-9; *D.YNÇ* 33734, s. 1-6; *D.YNÇ* 33785, s. 6-20; *MAD* 16523, s. 67-79, 75-88; *MAD* 6947, s. 3, 555; *MAD* 7264, s. 59.

Van Kalesi'nde 1633-1634 tarihinde 1130 olan muhafız yeniçeri mevcudunun 1637-1641 tarihlerinde 329-390 nefere düşmesi ile askeri güç bakımından bir şey kaybedilmemiş, başka kaynaklardan asker takviyesi yapılarak muhafaza için gerekli olan asker sayısı tamamlanmaya çalışılmıştır.

Van'daki Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin, İran'dan yeni fethedilen kalelere muhafaza hizmetinde bulunmak üzere gönderildikleri de olurdu. Mesela, 8 Ocak 1614 tarihinde Van beylerbeyine gönderilen bir hükümlerle, yeni fethedilen Alpak Kalesi'nin muhafazası için Van'da olan Dergâh-ı Mualla yeniçeri bölükleri ve bölükbaşlarının bazılarını Alpak Kalesi'nin muhafazasına göndermesi emredilmiştir¹⁸⁷.

Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin merkezden uzak hudut sayılan bölgelerinden biri olan Mısır'da bulunması *âdet-i kadîmeden* idi. 16. yüzyılda Mısır'da 1000 civarında Dergâh-ı Alî yeniçerisi bulundurulmaya çalışılırdı¹⁸⁸. Aynı dönemde Erzurum Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunan Dergâh-ı Alî yeniçerisi sayısı oldukça kalabalıktır. Gelişen siyasi olaylar ve zaman zaman dış görevlere çıkılması halinde muhafaza hizmetindeki yeniçeri sayısı azalmışsa da bu sayı çoğu kere 1000'in üzerinde olmuştur. Erzurum Kalesi'nde 1606-1607 yıllarında 1.291¹⁸⁹, 1630 yılında 558¹⁹⁰, 1632-1633 yıllarında ise 1747¹⁹¹ Dergâh-ı Alî yeniçerisi muhafaza hizmetinde bulunmaktaydı.

17. yüzyılın ortalarından sonlarına kadar olan dönemde Van ve Erzurum kalelerinde bulunan Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin mevcutları şöyledir:

1649-1651 yıllarında Van Kalesi'nde 1109 yeniçeri bulunurken bu sayı Erzurum'da 369'dur¹⁹². 1683-1684 yıllarına ait mevâcib defterlerindeki verilere göre Van'da 504, Erzurum'da 690'dır¹⁹³. 1639 yılındaki Kasr-ı Şirin Antlaşmasından sonra 1723-1727 Osmanlı-İran savaşları başlayınca doğu hududu bir sükûn dönemi yaşamıştır. Ancak kalelerin tahkimine verilen önem abartılı olmasa da devam etmiştir.

18. yüzyılda Van ve Erzurum Kalelerindeki Dergâh-ı Alî yeniçerilerinin gelişen şartlara göre sayıları artıp azalmakla birlikte varlıklarını devam ettirdiklerini tespit edebiliyoruz. 1701-1702 yıllarında Van Kalesi'nde 502,

¹⁸⁷ BA., MD 80, 26/29.

¹⁸⁸ Seyyid Muhammed es-Seyyid, *Mısır*, s. 212.

¹⁸⁹ BA., MAD 5538, s. 30-43.

¹⁹⁰ BA., MAD 33763, s. 2-11.

¹⁹¹ BA., D.YNÇ 33780, s. 4-21.

¹⁹² BA., MAD 21244, s. 140-152 (Van), 176-178 (Erzurum).

¹⁹³ BA., MAD 3935, s. 116-120 (Van), 124-128 (Erzurum).

Erzurum'da 221¹⁹⁴, 1717-1718 yıllarında Van Kalesi'nde 262, Erzurum'da 500¹⁹⁵, 1719-1720'de Van'da 319¹⁹⁶, Erzurum'da 534¹⁹⁷, 1731-1732'de Erzurum Kalesi'nde 233¹⁹⁸, 1731-1732'de Van'da 245, Erzurum'da 267¹⁹⁹ muhafız yeniçeri bulunmuştur. Van ve Erzurum'a göre daha iç durumda olan Erzincan Kalesi'nde ise sadece 92 adet Dergâh-ı Alî yeniçerisi bulunuyordu²⁰⁰.

1730 yılından sonra başlayan harp süreci ve İran tehdidinin artması üzerine bu dönemden itibaren doğu hududundaki asker sayısının artmasına sebep olmuştur. Bu dönemde huduttaki bir diğer önemli kale olan Kars Kalesi de asker sayısı bakımından kalabalıklaşmıştır.

1732-1733 yıllarında Van Kalesi'nde 1142, Erzurum Kalesi'nde 650, Kars Kalesi'nde ise 329 muhafız yeniçeri bulunuyordu²⁰¹. 1742-1746 savaşlarından sonra Van ve Kars kaleleri daha da önemli bir hale gelmiş ve muhafazalarına özen gösterilmiştir. Zira 1746 Antlaşmasından sonra Kars-ı Şirin sınırlarına geri dönmüştür. 1748-1749 yıllarına ait mevâcib defterlerinin verilerine göre; Van Kalesi'nde 1631, Erzurum Kalesi'nde 802 muhafız yeniçeri varken bu sayı Kars Kalesi'nde 2502'dir²⁰². 1764-1765 yılına gelindiğinde Van ve Erzurum kalelerine nazaran Kars Kalesi hudutta çok daha kalabalıktır. Bu yıllarda muhafız yeniçeri sayısı Van'da 590, Erzurum'da 570, Kars'da 1363'dür²⁰³. Kars Kalesi'nde bu yıldan sonra muhafız yeniçeri sayısı sürekli 1000'in üzerinde olmuştur. Kaledeki muhafız yeniçeri sayısı 1766-1767 yıllarında 1296²⁰⁴, 1774-1775 yıllarında ise 1285 idi²⁰⁵.

2.2.2. Dergâh-ı Mualla Cebecileri

Van Kalesi'ndeki yerli cebecilere ilave olarak, Van'ın muhafazasına katkıda bulunmak amacıyla gerek duyulduğu hallerde bir miktar cebeci de geçici olarak Van Kalesi'nde görev yapmıştır.

Bağdad ve Tebriz'in İran tarafına geçmesi ile birlikte Van Kalesi'nin muhafazası daha da önem kazanmış ve Anadolu cânibinden 100 nefer Dergâh-ı

¹⁹⁴ BA., *MAD 4312*, s. 94-98 (Van), 378-387 (Erzurum).

¹⁹⁵ BA., *MAD 4310*, s. 274-279, 282-289.

¹⁹⁶ BA., *MAD 5557*, s. 564-572.

¹⁹⁷ BA., *MAD 5554*, s. 981-987,

¹⁹⁸ BA., *MAD 4369*, s. 446-451.

¹⁹⁹ BA., *MAD 3949*, s. 276-280 (Van), 422-427 (Erzurum).

²⁰⁰ BA., *MAD 5553*, s. 148-149.

²⁰¹ BA., *MAD 4067*, s. 724-734 (Van), 906-910 (Kars), 914-922 (Erzurum).

²⁰² BA., *MAD 5570*, s. 206-229 (Erzurum), 1008-1047 (Kars), 1404-1440 (Van).

²⁰³ BA., *MAD 17313*, s. 2-29 (Van), s. 145-173 (Erzurum), 205-218 (Kars).

²⁰⁴ BA., *MAD 17328*, s. 45-67.

²⁰⁵ BA., *MAD 17415*, s. 146-175.

Mualla Cebecisi Van'a tayin edilmiştir. Bu 100 nefer cebeciye muhafazada buldukları sürece günlük 1'er çakın ekme ve her 6 neferine günlük 1 vukiyye et verilmesi için Van defterdârı ve Van muhafızına 29 Ocak 1636 tarihli bir fermân sureti gönderilmiştir²⁰⁶.

2.2.3. Dergâh-ı Ali Topçuları

Van Kalesi'nde hizmet gören yerli topçulara ilave olarak, 1619 yılında burada 16 adet Dergâh-ı Mualla topçusunun da muhafız olarak bulunduğu görülmektedir. 18 Mart- 7 Aralık 1619 (Recec- Reşen- Lezez 1028) dönemine ait bilgileri içeren mevâcib defterine göre, bu 16 topçunun toplam yevmiyesi 138, üçer aylık mukarrerleri ise 12.213 akçedir²⁰⁷. Erzurum Kalesi'nde de bir miktar Dergâh-ı Ali topçusu görev yapıyordu. Bunların mevcudu 1755-1756 yıllarında 14 nefer idi²⁰⁸.

2.3. Geçici Kale Muhafazasında Bulunan Askerler

Hudut kalelerine yakın bölgelerdeki bazı kalelerdeki askeri sınıflar gerekli hallerde geçici olarak muhafaza hizmetinde bulunmak üzere diğer kalelere gidebiliyorlardı. Osmanlı hâkimiyetinden çıkan kalelerdeki askerler de yakın bölgelerdeki kalelere nakl edilebiliyorlardı. Mesela Tebriz ve Nahcivan askeri görev yaptıkları kalelerin Safevilerin eline geçmesi ile aslında bir çeşit mecburiyet sonucunda Van Kalesi'ne gelmişler bir müddet sonra Van'ın kadrolu askerleri içerisine dahil olmuşlardır²⁰⁹. Bu askerler Tebriz gilmânı, Tebriz müteferrikaları, Nahcivan gilmânı ve yeniçerileri idi²¹⁰.

Sonuç

Van, Erzurum ve Kars kaleleri Osmanlı-İran sınırında stratejik önemi haiz bir konumda idiler. Buraları Osmanlı Devleti nezdinde doğuya açılan bir kapı

²⁰⁶ BA., *Ali Emiri Tasnifi, IV. Murad, Esas No:751*.

²⁰⁷ BA., *MAD 6704*, s. 292.

²⁰⁸ BA., *MAD 19296*, s. 2.

²⁰⁹ Tebriz ve Nahcivan askerlerinden başka, çok kısa süreli de olsa, bazı zaruretlere karşısında Van Kalesi'nde muhafaza hizmetinde bulunan değişik kaynaklı askerlere de rastlanmaktadır. Mesela, Diyarbakır beylerbeyi Ayas Paşa'ya gönderilen Kasım ortaları 1550 tarihli bir fermân ile, Diyarbakır'den Van'a 100 nefer adam ihrac etmesi istenmiştir. BA., *A.DVN, Dosya no: 3, Vesika no: 12*. Bir diğer örnek ise Revan kulları ile ilgilidir. İran harpleri sırasında 420 nefer Revan kulu, Van Kalesi'nde serhad hizmetine tayin olunmuş ve 2 Mayıs 1585 (2 Cemaziyel-evvel 993) tarihinde Van'da olan vezir Sinan Paşa'ya gönderilen iki ayrı hükümle, istihdamlarına lüzum görülmeyle ulûfeleri kesilen bu 420 neferi vezir-i azam gelip hizmet yerlerini tayin edinceye kadar Van'da istihdam etmesi ve serhad hizmetinde kullanması emredilmiştir. BA., *MD 53*, 300/ 859,861.

²¹⁰ Bu askerler hakkında geniş bilgi için bkz. Kılıç, Van, s. 368-371.

olmanın yanı sıra, doğudan gelecek tehlikelere karşı koyacak en önemli direnç noktaları olarak kabul edilmiştir. Tuna Nehri'nin kıyısında bulunan Belgrad batı hududu için nasıl ki Avrupa'nın kilidi durumunda idiyse, Van'da doğu için aynı anlamı taşıyordu. Bu sebeple hudut emniyetini sağlamak gayesiyle bu kilit noktalardaki kalelerin muhafaza hizmetine doğal olarak önem verildiği tespit edilmektedir.

Bu önemin bir gereği olarak serhadlerdeki kaleler iyi tahkim ve teçhiz edilmişlerdi. Asker sayıları kalabalık, askeri çeşitliliği zengin idi. Ankara, Konya, Sivas, Amasya vb. iç bölgelerdeki kalelerin teşkilat ve işleyişi ile hudut kalelerinininki birbirinden çok farklı idi. Hudut kalelerinde savunmanın gereği olan bütün askeri sınıflar kalabalık bir şekilde bulunuyorlardı. Van, Erzurum ve Kars'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonraki yıllardan itibaren kalelerinin bütün yönleri ile tahkimine önem verilmiş askeri bakımdan güçlü bir teşkilatlanma vücuda getirilmişti. Askeri nüfusun çeşitliliği ve kalabalıklığı, siyasi gelişmelere göre kalelerin önemli bir konuma gelip gelmemeleri ile de ilgili idi. Mesela Kafkaslar üzerinden bir sefer var ise Kars Kalesi önemli konuma gelebiliyordu.

Uzun süren doğu seferlerinde ordular emniyetli olarak kabul edilen hududa yakın bölgelerde kışlıyorlardı. Doğuda Erzurum, güneyde Halep ordu komutanların hatta zaman zaman sefere çıkan padişahların bile kışlak mahalleri olabiliyorlardı.

Önemli hudut kalelerinin teşkilatlanması alışılmışın dışındaki birtakım uygulamaları da yapmayı gerektiriyordu. Mesela hudut kalelerindeki askerlere yetkileri bölgedeki askerlere şamil olmak üzere yeniçeri ağaları komuta ediyordu.

Hudut kalelerinin muhafazasının önemine binaen, Osmanlı askeri teşkilâtı içerisinde bulunan bütün sınıfların kalelerde bulundurulmasına çalışılmış ve askerlerin görevlerini layıkıyla yerine getirmeleri için mevâcib ödemelerinin düzenli bir şekilde yapılmasına da büyük bir özen gösterilmiştir.

Bu kalelerde doğrudan o kalenin kadrolu askerlerinin yanı sıra nöbetçilik suretiyle geçici görevle gelen askerlere rastlanmaktadır. Yerli yeniçeri, cebeci ve topçulardan başka Dergâh-ı Ali yeniçerileri, topçuları ve cebecileri de kalede üçer yıllık nöbetler halinde muhafaza hizmetinde bulunmuşlardır. Dergâh-ı Ali yeniçerilerinin taşra kalelerine nöbetçi olarak gönderilmesi hususu Kanunî'nin oğlu şehzade Bayezid'in İran'a ilticasından sonra yaygın bir şekilde uygulamaya konulmuş ancak istenilen sonuç alınmamıştır.

Van Kalesi'nde görev yapan kadrolu askerlerin mevcudu 16. ve 17. yüzyıllarda asgari 1200 azami 4000 civarında olabiliyordu. Kadrosu Van Kalesi'nde olmayan muhafaza hizmetindeki nöbetçi Dergâh-ı Ali yeniçerilerinin

mevcudu ise asgari 400, azami 1.500 civarındadır. Bu durumda dirlik tasarruf eden askeri zümreleri bir tarafa bırakacak olursak Van Kalesi'nde en az 1600, en fazla 5500 civarında bir asker olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu nüfus orta ve yeniçağ dünyasında orta büyüklükteki bir şehrin nüfusundan daha fazladır. Hudut kalelerinde görev yapan askerlerin bir kısmının evlenebileceklerini de göz önünde bulundurursak, hatırı sayılı asker kökenli bir nüfusu bünyelerinde bulundurdıkları bir gerçektir. Nitekim Erzurum şehrinin hane bazındaki nüfusunun %40'lık kısmının askerîlerden müteşekkil olduğu tespit edilmektedir (Pamuk, *Erzurum*, s. 136). Van şehri için de bu durum farklı değildir. Kaledeki yerli unsurların büyük ölçüde mahallinden karşılanması sebebiyle bölge insanı için aynı zamanda bir istihdam alanı olduğu da göz ardı edilmemelidir. Huduttaki kalelerin uzun yıllar stratejik önemlerini korumaları sebebiyle buldukları yere adeta bir asker şehri görüntüsünü verdiğini söylemek pek de yanlış olmasa gerekir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

1- Başbakanlık Osmanlı Erşivi (BA)

Ali Emiri Tasnifi

IV. Murad, Esdas No: 751

Bâb-1 Asafî Kalemleri Kataloğu Divân-ı Hümâyûn Kalemi

A.DVN, Dosya No: 3, vesika no: 12, 22

Bâb-1 Asafî Kalemleri Kataloğu Nişancı (Tahvil) Kalemi

A.NŞT, No: 1141

Bâb-1 Defteri Baş Muhasebe Kalemi

D.BŞM No: 167

Bâb-1 Defteri Yeniçeri Kalemi Defter Kataloğu

D.YNÇ No: 33695, 33726, 33734, 33762, 33763, 33780, 33785

İbnü'l-Emin Tasnifi

Askerî (18/2-a), sıra no: 28

Kâmil Kepeci Tasnifi

No. 263

Divan Kalemi No: 81

Ruus Kalemi No: 209, 210, 211, 212, 215, 218, 221

Ruus (K.B) No: 262

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD)

No: 2775, 3260, 3443, 3935, 3949, 4067, 4310, 4312, 4369, 4381, 4822, 5538, 5553, 5554, 5557, 5570, 6145, 6409, 6440, 6692, 6704, 6709, 6711, 6718, 6727, 6819, 6822, 6947, 7223, 7230, 7264, 7425, 16347, 16366, 16413, 16523, 17313, 17328, 17415, 19296.

Mühimme Defterleri (MD)

No: 1, 2, 3, 5, 6, 7, 12, 14, 15, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 35, 36, 39, 40, 48, 53, 62, 67, 79, 80, 81, 86.

2- Milli Kütüphane

Harput Şer'iyye Sicili No: 386

Seyahatnameler

EVLIYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, (İbrahim b. Mehmed eliyle istinsah edilmiş nüsha), c. 3-4, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Bağdat No: 305, H. 1132 (1719-1720)

Araştırma ve İnceleme Eserler

- AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Taribi (1453-1559)*, c. 2, 2. Baskı, Ankara 1979.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tablilleri, 4. Kitap Kanunî Devri Kanunnâmeleri, I. Kısım Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler*, İstanbul 1992.
- DOĞRU, Halime, *Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellemler-Taycı Teşkilatı*, İstanbul 1990.
- DÜNDAR, Recep, *Kıbrıs Beylerbeyliği (1570-1670)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Malatya 1998.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı İmparatorluğunda Bulgarlar ve Vaynuklar*, T.T.K., Ankara 1986.
- GÜLCÜ, Erdiñç, *Osmanlı İdaresinde Bağdat (1534-1623)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 1999, s. 83.
- KARAGÖZ, Memet, *XVII ve XVIII. Asırlarda Malatya*, İstanbul 2003.
- KILIÇ, Orhan, "17. Yüzyıl Mardin Tarihinden İki Kesit: Gayrimüslim Nüfus ve Kale Teşkilâtı", *Makalelerle Mardin I Tarihi-Coğrafya*, Mardin Tarihi İhtisas Kütüphanesi Yayın No: 7, İstanbul 2007.
- KILIÇ, Orhan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Ankara 1997.
- KILIÇ, Orhan, *Yüzyılda Adilcevaz ve Ablat (1534-1605)*, Ankara 1999.
- KOÇ, Ümit, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Çavuşluk Teşkilatı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 2, Elazığ, 2002, s. 395-420.
- MİROĞLU, İsmet, *Kemâh Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, T.T.K., Ankara 1990.
- ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- ORHONOĞLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilâtı*, Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul 1990.
- ÖZBARAN, Salih, *Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004.
- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 cilt, İstanbul 1983.
- PAMUK, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul 2006.
- SERTOĞLU, Midhat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- SEYYİD MUHAMMED es-Seyyid Mahmud, *XVI. Asırda Mısır Eyaleti*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1990.
- TAŞ, Hülya, *XVII. Yüzyılda Ankara*, T.T.K., Ankara 2006.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları, C. I, I (Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı)*, 2. Baskı, T.T.K., Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları (Cebeci, Topçu, Top Arabacıları, Humbaracı, Lağımçı Ocakları ve Kapıkulu Süvarileri)*, c. II, T.T.K., 2. Baskı, Ankara 1984.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, 4. Baskı, T.T.K., Ankara 1983.

ÜNAL, Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, T.T.K., Ankara 1989.

